

|| śrī-rādhā-sarveśvaro jayati ||

śrīmate bhagavan-nimbārka-mahā-munīndrāya namaḥ

śrī-nimbārka-matānuyāyi-śrī-veda-śāstra-sampanna-
raṇachora-śaraṇa-devācāryeṇa nirmita-
tattva-prakāśikā-vyākhyā-saṁvalitā atharvavedīya-

gopāla-tāpanī-upaniṣad

bhūmikā

evam vidāṁkurvantu—tatrabhavanto'nādi-vaidika-sat-sampradāya-nipuṇāḥ
sumedhaso vidvāmsaḥ ! yat yeneha bhūtale mukunda-sevopāyikaṁ mānuṣaṁ
śarīram āsādyā sarvātmanā ātmātmīyaṁ puruṣottamāya ramā-mānasa-haṁsāya
sarveśvarāya śrī-kṛṣṇāya guruṇā samarpya bhagavad-bhāvāpattir nāsāditā tasya
mānuṣaṁ janma na kevalaṁ nirarthakam, api tu mahad-aparādha-bhājanam eva
| tad uktam śruti-smṛtiṣu—

yo vā gārgy ātmānam aviditvā ya iha preti sa kṛpaṇaḥ

mānuṣyaṁ prāpya loke'smin mūko vā vadhiro'pi vā |
nāpakrāmati saṁsārāt sa khalu brahmahā bhavet ||

mām aprāpyaiva kaunteya tato yāty adhamām gatim ||

ato mānuṣaṁ kalevaram upalabhyāvaśyam eva bhagavat-prāpty-arthaṁ
yatitavyam | kiṁ ca, manda-matīnām mumukṣuṇām anāyāsena bhagavat-prāptis
tad eva bhavet, yadā svāsādhāraṇa-karuṇā-paravaśatayā bhagavatānugṛhyeta,
ity avalambya sva-prāpty-upāyaṁ prāg evopadarśitam | tathā hi,
sṛṣṭi-prārambha-kāle haṁsa-rūpeṇāvatīrya vedhaso mānasān sanakādīn
pañcapadīn brahma-vidyām upadiśya sampradāyaḥ sthāpitaḥ | taiḥ
śrī-nāradāya, tena ca śrī-nimbārka-cāryāya dattā | evam āsṛṣṭir bhagavataḥ
sakāśāt pañca-padī-brahma-vidyā śrī-nimbārka-sampradāye paramparayā
prāptā | sampradāyānuyāyibhir avaśyam eva paramparā-gata eva mantrō
grāhyaḥ, yataḥ sampradāya-vihīnānām mantrāṇām ānarthakyam upapāditaṁ
śāstreṣu—

sampradāya-vihīnā ye mantrās te niṣphalā matāḥ || ity-ādinā |

asyāḥ pañcapadī-brahma-vidyāyā aṣṭadaśākṣara-gopāla-mantrasya mūlam
atharva-vedīya-pippalāda-śākhāntargatā śrī-gopāla-tāpiny-upaniṣad eva | adyāpi
asyā upaniṣadaḥ kāpi sāmpradāyikī ṭīkā na kutrāpi prakāśitā | ity ālocya

vṛndāvana-vāstavyena paṇḍita-śrī-nandalāla-dāseṇa virakta-vaiṣṇavena
trayantārtha-pratiṣṭhāpaka-sat-sampradāya-pravartakācārya-śrī-nimbārka-pathān
uvarti-śrī-svabhūrāma-devācāryānuyāyi-śrī-raṇachora-śaraṇa-deva-nirmitā
śrī-gopāla-tāpiny-upaniṣadaḥ prakāśikā ṭīkā
śrī-giridhāri-mandira-stha-pustakālayāl labdha-pratinā mudrāpya prakāśyaṁ nītā
| ato dhanyavādārḥā ete mahānubhāvāḥ |

eteṣāṁ sampradāyācārya-niṣṭhāṁ avekṣyānyair api amudritā grantha-rāśiḥ
prakāśanīyā ity āśāsmāhe |

granthasyāśya saṁśodhanādikaṁ sarvaṁ kāryaṁ
śrī-rāmeśvara-śaraṇa-brahmacāriṇā sampāditam ato dhanyavādārḥo'yam |

śīśakādy-akṣara-saṁyojaka-doṣeṇa bhrama-pramādādinā vā yadi kāpi truṭiḥ
pathikāyate, sā bhavadbhir mārjanīyā iti sa-vinayaṁ prārthaye |

bhavadīya—
paṇḍitaḥ lāḍilī-śaraṇa-brahmacārī
kāvyā-tīrthaḥ
vṛndāvanam
akṣaya-trīyā, vikrama 1994.

gopāla-tāpanī-upaniṣad

atha prathamo'dhyāyaḥ

buddheḥ sākṣī param̐ brahma vāsudevo narākṛtiḥ |
sac-cid-ānanda-rūpaḥ śrī-kṛṣṇo me ramatām hr̥di ||
śrī-harṁsaṁ śrī-kumārāṁś ca vande devarṣi-puṅgavam |
śrī-nimbāditya-mukhyāṁś ca sampradāya-pravartakān ||
yo me pañcapadī-vidyām ādideśa vimuktidām |
śrīman-mukunda-devas taṁ vande'harṁ śirasā gurum ||
śrīman-sundara-bhaṭṭena bhāsyam asyāḥ suvistr̥tam |
saṅkṣepeṇeha sad-bhāvo yathā bhāṣyaṁ prakāśyate ||

athārtharva-vedīya-pippalādādi-śākhā-sthiteyaṁ tāpinī śrutih
parama-kāruṇikatayā sarvānārtha-nivartikām śrī-gopāla-vidyām uddīpayantī
sarvaṁ vedānta-vedyaṁ sarvottamatvena śrī-kṛṣṇaṁ pratipādayantī ca tam eva
sva-pratipādyāṁ sad-ācāra-bodhanāya praṇamati—

sac-cid-ānanda-rūpāya kṛṣṇāyākliṣṭa-kāriṇe | namo vedānta-vedyāya gurave buddhi-sākṣiṇe ||

kṛṣṇāya namaḥ iti sambandhaḥ | kṛṣṇa-śabdo
dvividhaḥ—sa-khaṇḍārtho'khaṇḍārthaś ceti | sa-khaṇḍārtho'pi
dvividhaḥ—vyākaraṇa-vyutpannaḥ, ṛṣi-vyutpannaś ceti | tatrādye caturthy-antarṁ
catuṣpādān idarṁ vākyam | kṛ-kṛṣ-ṇa-a-padāni tatra ḍukṛṇ-karaṇe, kṛṣ vilekhane
ity anayoḥ kvip-pratyaye samjñān-pūrvakatvān na tuk | kṛ-śabdasya
tantra-pāṭhatvāl lope, kṛṣ-śabdo vyutpannaḥ | sa ca karṭṛ-saṁharṭṛ-vācakaḥ |
[vastu-lābha-karo ṇas tu](#) iti vacanāt | mokṣa-lābha-karo ṇa-śabdaḥ | av rakṣaṇe
ity asmād dhātoḥ kvip-pratyaya-yogena a-kārasyāvaśeṣāt rakṣakatva-siddhiḥ |
evaṁ ca jagat-karṭṛtva-saṁharṭṛtva-mokṣa-dātṛtva-rakṣakatvaṁ ca kṛṣṇasya
siddham | [yato vā imāni bhūtāni jāyanti](#) [tai.u. 3.1.1],
[saṁsāra-bandha-sthiti-mokṣa-hetuḥ](#) [śve.u. 6.16] ity-ādi-śruty-antarāt | [aham](#)
[sarvasya prabhavo mattaḥ sarvaṁ pravartate](#) [gītā 15.15], [bandhako bhava](#)
[pāśena bhava-pāśāc ca mocakaḥ](#) ity-ādi-smṛtibhyaś ca |

ārṣa-vyutpatti-pakṣe ca—

[kṛṣir bhū-vācakaḥ śabdo ṇas ca nirvṛti-vācakaḥ |](#)
[tayor aikyaṁ param̐ brahma kṛṣṇa ity abhidhīyate ||](#) iti |

[satyaṁ jñānam anantaṁ brahma](#) [tai.u. 2.1.3]
ity-ādi-śruty-ukta-dvītya-lakṣaṇa-siddhiḥ |

akhaṇḍārtham āha—sac-cid-ānanda-rūpāyeti | evaṁ ca [janmādy asya yataḥ](#) iti
sūtroktaṁ jagaj-janmādi-kāraṇatvaṁ śrī-kr̥ṣṇe samanvitam | tena ca
sva-samānādhikaraṇa-sārvajñya-kāruṇya-vātsalyādi-guṇa-śakty-ādayo'py
ākṣiptāḥ |

sva-bhakta-kleśa-nāśakatvaṁ kr̥ṣṇa-śabdārtham āha—akliṣṭeti |
sva-bhaktāvidyāsmitā-rāga-dveṣābhiniveśa-lakṣaṇa-pañca-kleśa-rahitān kartuṁ
śīlāya | yad vā, nāyāsena sarva-kartre ity acintya-śaktimattvaṁ sūcitam | tac ca
bhārate śrīmad-bhāgavatādau ca prasiddham | arjuna-ratha-sthiteṇaiva
sva-śarīre tat-kṣaṇāt sarvasyārjunāya darśitatvāt | mātur utsaṅga-sthiteṇaiva
sva-mukhe sva-sahitasya sarvasya māt্রে darśitatvāc ca |

tatra tatra pramāṇam āha—vedānta-vedyāyeti |
sarva-veda-śirombhāgopaniṣadbhir vedyāya—[tam tv aupaniṣadam puruṣam
pṛcchāmi](#) [br.ā.u. 3.9.26] ity-ādi-śruty-antarāt | [namāmaḥ sarva-vacasām
pratiṣṭhā tava śāsvatī, vedaiś ca sarvair aham eva vedyāḥ](#) [gītā 15.15]
ity-ādi-smṛtibhyaś ca |

gurave—brahmādīnām
sva-svarūpa-guṇa-śakti-yāthātmya-pratipādatayopadeṣṭṛtvena hita-kartre |

buddhi-sākṣiṇe—jñāna-pradāya, buddhy-ādy-adhiṣṭhātṛtayā
vedokta-nija-svarūpa-guṇādi-yāthātmyānubhava-sthairya-kārayitre ity arthaḥ |

[yo brahmāṇam vidadhāti pūrvaṁ
yo vidyās tasmai gopāyati sma kr̥ṣṇaḥ](#) | [go.tā.u. 1.22]
ity-ādi-vakṣyamāṇatvāt |

kiṁ ca, vakṣyamāṇa-govinda-padārtho'pi kr̥ṣṇa-padenātra sūcitaḥ | tathā
hi—[pāpāni viṣayān vākarṣantīti kṛṣo dhenava indriyāṇi vā kṛṣām no netā kṛṣṇas
tasmai gavām caivānugamanam sarva-pāpa-praṇāśanam](#) iti parāśara-smṛtau |
viṣayākarṣaṇāt teṣām indriyatvam udāhṛtam iti bṛhat-saṁhitāyām | naś ca netā
samākhyātaḥ ity anekārthaḥ | gopī-jana-padārthasya svāhā padārthasya ca
tac-chaktitayā śaktimati tasminn evāntar-bhāvaḥ | tathā ca jagaj-janmādi-hetur
mokṣa-dātā sac-cid-ānanda-rūpaḥ
sārvajñya-vātsalyādy-anantāsaṅkhyeya-svābhāvika-yāvad-ātma-vṛtti-guṇa-śakty-
ādi-pūrṇo govindo bhagavān | [kr̥ṣṇāya devakī-nandanāya](#) iti vakṣyamāṇaḥ,
[brahmaṇyo devakī-putraḥ](#) iti ca sāmopaniṣad-ādiṣu prasiddhaḥ | śrī-kr̥ṣṇo mām
aṅgīkarotv ity abhiprāyeṇa tasmai kāya-vāñ-manobhiḥ svātmānam
samarpayāmīti niṣkarṣārthaḥ |

asyā upaniṣac-chabda-vācyatvād viṣaya-prayojanādikam api sūcitam | param
brahma śrī-kr̥ṣṇākhyaṁ upa samīpaṁ nitarāṁ sādāyati gamayatīti
saṁsāra-hetv-avidyādikam vātyantam avasādayatīti vyutpattyā
gopāla-vidyopaniṣad | tat-pratipādatatvo grantho'py upaniṣad ity ucyate |

tathā hi—mumuksur atrādhikārī, ukta-lakṣaṇaḥ śrī-kṛṣṇo'tra viṣayaḥ |
śrī-kṛṣṇa-bhāvāpattiḥ prayojanam | pratipādyā-pratipādaka-bhāvaḥ sambandhaḥ
| ity anubandha-catuṣṭayaṁ bodhyam ||1||

uktārtham eva praśnottarābhyāṁ viśadayantī śrutir ākhyāyikāṁ āracayati—

**om munayo ha vai brahmāṇaṁ ūcuḥ | kaḥ paramo devaḥ ? kuto
mṛtyur bibheti ? kasya vijñānenākḥilaṁ vijñātaṁ bhavati ?
kenedaṁ viśvaṁ saṁsarati ? iti ||2||**

om ity ākhyāyikārambhe maṅgalārthaṁ tasya mantrādi-maya-sarva-vācāṁ
prabhava-sthānatvāt | munayaḥ—śrī-kṛṣṇa-tattva-manana-śīlāḥ sanakādayaḥ |
ha vaīty avyayaṁ smaraṇe | brahmāṇam—sva-pitaraṁ praty ūcuḥ papracchuḥ |
paramaḥ—sarvotkṛṣṭaḥ samābhyadhika-śūnyaḥ |
devaḥ—sarvārādhyā-padārthaḥ ko bhavati ? kutaḥ kasmāc ca mṛtyur bibheti
trasyati, ko mṛtyu-nivāraṇatayā mokṣa ity arthaḥ | kasya vijñānenākḥilaṁ
sakalaṁ jagat vijñātaṁ sambhātī prakāśate | kiṁ jagad-upādānam ity arthaḥ |
kena viśvaṁ kena preritam idaṁ viśvaṁ saṁsarati sva-sva-kārye pravartate | ko
viśva-preraka ity arthaḥ ||2||

evaṁ pṛṣṭo brahmā praśna-catuṣṭayasya krameṇottaram āha—

**tadu hovāca brāhmaṇaḥ | śrī-kṛṣṇo vai paramaṁ daivatam |
govindān mṛtyur bibheti | gopī-jana-vallabha-jñānena
taj jñātaṁ bhavati | svāhayedam saṁsaratīti ||3||**

tad u hetī tat tān prati | u api, ha sphuṭam | brāhmaṇo vedārtha-tattvajñō brahmā
uvāca uttaraṁ dattavān | tad āha—kṛṣṇeti | kṛṣṇe ṇe nak, atasī puṣpa-śyāmo vai
prasiddhaḥ | paramaṁ daivataṁ svārthe taddhitaḥ, paramo deva ity arthaḥ |
[kṛṣṇas tu bhagavān svayam itī śrīmad-bhāgavatāt](#) | [kṛṣṇaḥ svayaṁ samabhavat
paramaḥ pumān yaḥ](#) itī brahma-saṁhitātaḥ | [mattaḥ parataraṁ nānyat](#) [gītā 7.7]
itī śrī-mukhokteḥ | [param brahma param dhāma pavitraṁ paramaṁ bhavān](#) ity
arjunokteś ca | gavā dhruvā smṛtākhyā-jñānena prapattyā vā vedya upalabhyo
govindas tasmād mṛtyur bibheti |

[bhīṣāsmād vātaḥ pavate bhīṣodeti sūryaḥ |
bhīṣāsmād agniś candras ca mṛtyur dhāvati pañcamaḥ](#) || [tai.u.
2.8.1] ity-ādi-śruteḥ |

jñānādinā prāptaḥ sa eva mṛtyur nivāraḥ | [mām eva ye prapadyante māyām
etām taranti te](#) [gītā 7.14] itī śrī-mukhokteḥ |

gopī-janeti—gopāyantīti gopyaḥ | samasta-jagat-pālana-śaktayas tāsām janaḥ
samūhas tasya vallabhaḥ svāmī, pālanaśyotpādāna-pūrvakatvād
utpādāna-pālana-saṁharaṇa-śakti-svāminas tasya jñānena tad akhilaṁ viśvaṁ

jñātaṁ bhavati | [yathā somyaikena mṛt-piṇḍena vijñātena sarvaṁ mṛṇ-mayaṁ vijñātaṁ syāt](#) [chā.u. 6.1.4] ity-ādi-śruty-antarāt | yad vā, gopī-jano vraja-yuvati-samūhas tasya vallabhaḥ | preṣṭho ramaṇo narākṛti paraṁ brahma tasya vijñānena sarvaṁ jñātaṁ bhavatīti |

svāhayeti | svāhā-śabdena tasya aghaṭanā-ghaṭana-paṭīyasī saṅkalpa-rūpa-śaktis tayā idam sarvaṁ saṁsaratīti | tathā ca sa eva sva-śakti-dvārā sarva-preraka ity arthaḥ ||3||

evaṁ sāmānyataḥ śrutvā kṛṣṇādi-padānām, viśeṣato nirukti-dvārā tad-artha-bubhūtsayā punaḥ papracchur ity āha—

**tadu hocuḥ—kaḥ kṛṣṇo govindaś ca ko'sāv iti
gopī-jana-vallabhaḥ kaḥ kā svāheti ||4||**

tat te munayaḥ | u kila ha sphuṭaṁ brahmāṇaṁ ūcuḥ papracchur ity-ādi spaṣṭārthaḥ ||4||

prāg-uktārtham evārthāntareṇa darśayann āha—

**tān uvāca brāhmaṇaḥ—
pāpa-karṣako go-bhūmi-veda-vidito veditā
gopī-janāvidyā-kalā-prerakas tan-māyā ceti |
sakalaṁ paraṁ brahmaiva tat ||5||**

śaraṇāgatānām bhaktānām sva-prāpti-pratibandhakāni pāpāni karṣayatīti pāpa-karṣakaḥ | yaḥ sarva-pāpa-vināśī sa eva kṛṣṇa-śabdābhidheyaḥ | paramo devaḥ sarvārādhyā ity arthaḥ |

[yatra yatra sthito vāpi kṛṣṇa kṛṣṇeti kīrtanāt |
sarva-pāpa-viśuddhātmā sa yāti paramām gatim || iti pādme |](#)

[prāyaścittāny aśeṣāṇi tapaḥ karmātmikāni vai |
yāni teṣām aśeṣāṇām kṛṣṇānusmaraṇaṁ param || iti vaiṣṇave |](#)

kṛṣṇa kṛṣṇa kṛṣṇa ity antakāle jalpan jantur jīvitaṁ yo jahāti, ādyaḥ śabdah kalpate, tasya [muktyai vṛīḍān amnau tiṣṭhato dvāvṛṇasthau](#) ity-ādi-smṛteś ca |

govinda-padārtham āha—go-bhūmīti | goṣu surabhiṣu pālakatayā gavi sūrye tat-prakāśakatvena tad-antarātmatvena ca, gavi bhūmau tad-ādihāra-śakty-ātmanā goṣu vedeṣu tat-pratipādyatayā veditaḥ khyātaḥ | tān veditā labdhā vettā ca govinda ity arthaḥ | [ya āditye tiṣṭhan yaḥ pṛthivām tiṣṭhan](#) [br.ā.u. 3.7.9] ity-ādi-śruty-antarāt |

[yad āditya-gataṁ tejo jagad bhāsayate'khilam |](#)

yac candramasi yac cāgnau tat tejo viddhi māmakam || [gītā 15.12]

ity-ādi-smṛtibhyaś ca | evaṁ tam upāsīnāṁ saṁsāra-bhayaṁ na bhavati,
govindata eva mṛtyur bibhetīti |

gopī prakṛtiḥ, tasyā jāto jano mahad-ādi-pṛthivy-antayostara-vidyā-kalānāṁ
karma-śaktīnāṁ prerakas tad-antaryāmīti yāvat | yad vā, gopī-jana-rūpā yā ā
samyak vidyā-kalā-jñānaika-rasa-mūrtayas tāsāṁ prerakaḥ sva-līlāsu pravartaka
iti vallabha-padārtho darśitaḥ, tasya jñānena sarvam idaṁ jñātaṁ bhavātīty
uktam |

tan-māyetyi | mīyate kāryam anayeti māyā jñānaṁ saṅkalpo vā | **māyā ca
vayunaṁ jñānam** iti nirghaṇṭu-kośāt | **māyā dambhe kṛpāyāṁ ca** iti
viśva-prakāśāt | **māyā syāt śāmbarī-buddhayoḥ** iti trikāṇḍa-śeṣāc ca | nānārtho
māyā-śabdā tathā ca tasya māyā saṅkalpa-rūpa-śaktiḥ | svāhā-śabdena
māyoktā svāhayedāṁ saṁsaratīti | **parāsyā śaktir vividhaiva śrūyate** [śve.u. 6.8]
iti śruteḥ | na ca māyā-śabdasya pradhāne prasiddhatvāt, tad eva grāhyam iti
vācyam | tena nitya-muktādiṣu kāle ca pravartakatvāsambhavāt |

evaṁ yathā-praśnam arthān nirūpya sva-siddhāntam āha—sakalam iti |
tat-pūrvoktaṁ sakalam artha-catuṣṭayaṁ śrī-kṛṣṇākhyāṁ paramāṁ brahmaiva
govinda-padena kṛṣṇasyaiva viśeṣaṇāt | gopī-jana-padārthasya
svāhā-padārthasya ca tac-chaktitayā śakti-tadvator abhedāt | tena tayoh
svābhāvika-bhedābheda-sambandha eva brahmaṇo'bhimataḥ ||5||

etad-dhyānādeḥ phalam āha—

**yo dhyāyati rasayati bhajati so'mṛto bhavati so'mṛto bhavatīti
||6||**

etad yo dhyāyatīti pāṭhāntaram | ya ukta-mantra-pratipādyāṁ dhyāyati rasayati
mantrātmakaṁ japati, bhajati mantra-devatāṁ pūjayati, so'mṛto mukto bhavati,
tad-bhāvāpatti-rūpa-mokṣaṁ labhate | dviruktiḥ prakaraṇa-samāpty-arthā ||6||

dhyānāder dhyeyādi-jñāna-pūrvakatvāt pṛcchanti smety āha—

**te hocuḥ—kiṁ tad-rūpaṁ ? kiṁ rasanāṁ ? kathāṁ vāho
tad-bhajānaṁ ?
tat sarvaṁ vividiṣatām ākhyāhīti ||7||**

kiṁ kīdrśaṁ rūpaṁ tasya dhyeyatvenābhipretāṁ ? kīdrśaṁ rasanāṁ japanāṁ?
kathāṁ kena prakāreṇa vā | aho he brahman ! tasya bhajānaṁ tat sarvaṁ
vettum icchatām kathayety arthaḥ ||7||

tad u hovāca hairaṇyaḥ—gopa-veśam abhrābham

taruṇaṁ kalpa-drumāśritam ||8||

tad v iti | tat teṣu praśneṣu hairaṇyo brahmā dhyeya-rūpaṁ ha sphuṭam uvāca |
gopa-veśaṁ gopālaka-veśaṁ | abhrābhaṁ sajala-jalada-śyāmam | taruṇaṁ
kiśoram | kalpa-drumāśritam kalpa-drumādhaḥ kanaka-sthalyām
ratna-simhāsanasyāṣṭa-patra-kamalopaviṣṭam ity arthaḥ ||8||

mantra-sammata-vyājena rūpaṁ viśadayati smety āha—

tad iha ślokā bhavanti ||9||

tat tatrehokta-rūpa-nirūpaṇe ślokāḥ mantrā api santi ||9||

**sat-puṇḍarīka-nayanaṁ meghābhaṁ vaidyutāmbaram |
dvi-bhujam jñāna-mudrāḍhyaṁ vana-mālinam īśvaram ||
gopa-gopī-gavāvītaṁ sura-druma-talāśritam |
dviyālaṅkaraṇopetaṁ ratna-pañkaja-madhyagam ||
kāliṅdī-jala-kallola-saṅgi-māruta-sevitam |
cintayaṁś cetasā kṛṣṇaṁ mukto bhavati saṁsṛteḥ ||10|| iti |**

sat | vikasitaṁ puṇḍarīkaṁ padmaṁ tadvan nayanaṁ yasya tam |
megha-śyāmaivābhā yasya tam | vidyutaḥ prabhavātīti vaidyutaṁ tat-tejas
tadvad ambaraṁ yasya tam | dvibhujam ity aṣṭādaśākṣare dvibhujasya
dhyeyatvaṁ sūcitam | jñāna-mudrā mauna-mudrā | [avacanenaiva provāca](#) iti
śruteḥ | tayā yuktaṁ, veṇu-vādana-tatparatvāt | āpāda-lambinī
nānā-puṣpa-pallavodbhavā mālā vidyate yasya tam | īśvaraṁ
bhāvādi-niyantāraṁ gopaiḥ śrī-dāmātibhir gopibhiḥ śrī-rādhātibhir gobhiḥ
kapilātibhir āvītaṁ parivṛtam | kalpa-vṛkṣa-talāśrayam | divyaiḥ aprākṛtaiḥ
bhūṣaṇair upetaṁ simhāsanopari-ratna-mayāṣṭa-dala-kamala-madhya-sthitaṁ
kāliṅdyā jalasya kallolānāṁ taraṅgānāṁ sambandhinā vāyunā sevitam evaṁ
vidhaṁ śrī-kṛṣṇaṁ cetasā cintayan dhyāyan saṁsārān mukto bhavati | iti-śabdo
dhyāna-samāpty-arthaḥ ||10||

kiṁ rasanam ity asyottaram āha—

tasya punā rasanam ||11||

tasya śrī-kṛṣṇasya punar dhyānānantaraṁ rasanam pañcapada-mantra-jāpa
ucyate iti śeṣaḥ ||11||

**jala-bhūmīndu-sampāta-kāmādi-kṛṣṇāyety ekaṁ padam |
govindāyetyi dvitīyam | gopījanetyi tṛtīyam | vallabhāyetyi turīyam |
svāhetyi pañcamam iti pañcapadīm japan pañcāṅgaṁ
dyāvābhūmī-sūryācandramasau sāgnī tad-rūpatayā brahma**

sampadyate brahma sampadyata iti ||12||

|| iti śrī-gopāla-tāpiny-upaniṣadi prathamo'dhyāyaḥ ||

jala-śabdena tad-vācī ka-kāraḥ | bhūmi-śabdena tad-bījaṁ la-kāraḥ |
kṛta-sambandhi dīrgha ī-kāro'gniḥ | indu-śabdena tad-ākāro'nusvāraḥ | eteṣāṁ
sampātena samparkeṇa jātaṁ yat kāma-bījaṁ tad-ādi kṛṣṇāyety ekaṁ padaṁ,
gopī-jaṇety atra luṭa-vibhaktyā padatvam | ukta-jāpasya phalam
āha—pañcapadīm iti | yat-tador nitya-sambandhād uttaratra tac-chabdād
yac-chabdo labhyaḥ | evaṁ ca pañcapadīm japan naraḥ ye dyāv-ādyāḥ
pañca-tad-rūpatayā tat-prakāśakatayā yan mantra-rūpaṁ, pañcāṅgaṁ brahma
tat sampadyate | mantra-tad-devatayor abhedāt | paraṁ-brahma-svarūpaṁ
śrī-kṛṣṇaṁ samyak prāpnotīty arthaḥ | dviruktiḥ prathamopaniṣat-samāpty-arthā
||12||

iti śrī-nimbārka-matānuyāyi śrī-raṇachora-śaraṇa-deva-viracitā
prakāśikā ṭikā samvalitā śrī-gopāla-tāpiny-upaniṣadi prathamo'dhyāyaḥ

—o)0(o—

atha dvitīyo'dhyāyaḥ

ukta-rasane mantra-sambhavād uvāca—

**tad eṣa ślokaḥ—
klīm ity etad-ādāv ādāya kṛṣṇāya
govindāya gopī-jana-vallabhāyeti |
bṛhad-bhānavyā sakṛd uccared yo'sau
gatis tasyāsti maṅkṣu nānyā gatiḥ syāt || iti ||1||**

klīm ity etad ādāv uccārya bṛhad-bhānavyā svāhayā saha tat-tat-padaṁ krameṇa
yaḥ sakṛd uccarej japet tasya gatiḥ pūrvoktā śrī-kṛṣṇa-prāptir maṅkṣu śīghram
eva bhavati | anyā gatiḥ na syāt | iti-śabdo mantra-samāpty-arthaḥ ||1||

**bhaktir asya bhajanam | tad
ihāmutropādhi-nairāsyenaivāmuṣmin manaḥ-kalpanam | etad
eva ca naiṣkarmyam ||2||**

asya śrī-kṛṣṇasya bhaktiḥ sarvendriyaiḥ sevanam eva bhajanam ucyate |

[bhaja ity eṣa vai dhātuḥ sevāyāṁ parikīrtitaḥ |](#)
[tasmāt sevā budhaiḥ proktā bhakti-śabdena bhūyasī |](#)
[bhajanam bhaktir ity āhur vāñ-manaḥ-kāya-karmabhiḥ || iti](#)
liṅga-purāṇāt |

tad viśinaṣṭi—tad iheti | nirāsa eva nairāsyam | ihāmutropādher nairāsyena
loka-dvaya-kāmanāyāḥ parityāgena | amuṣmin śrī-kṛṣṇe | manasaḥ kalpanam
mana ity upalakṣaṇam sarvendriyāṇām tatra pravaṇīkaraṇam bhajanam ity
arthaḥ |

sarvopādhi-vinirmuktaṁ tat-paratvena nirmalam |
hṛṣīkeṇa hṛṣīkeśa-sevanam bhaktir ucyate || iti
śrī-nārada-pañcarātrāt |

etad eva ca naiṣkarmyam | svārthe śyañ | bhajanam eva
karma-pratidvandvi-jñānam ity arthaḥ ||2||

**kr̥ṣṇam taṁ viprā bahudhā yajanti
govindaṁ santaṁ bahudhārādhayanti |
gopījanavallabho bhuvanāni dadhre
svāhāśrīto jagad aijat su-retāḥ ||15||**

taṁ kr̥ṣṇam sac-cid-ānanda-rūpam | viprā vaidikāḥ | bahudhā dravya-yajñādibhiḥ
| yajanti pūjayanti | tam eva govindaṁ go-bhūmi-veda-viditaṁ santaṁ badhudhā
snigdha-kaṇṭhādibhir viprādayaḥ sarve ārādhayanti sevante | yad vā, tam eva
govindaṁ gokula-nāyakaṁ santaṁ gokula-vāsivat prīti-yuktā bahudhārādhayanti
| sa eva pālana-śakti-samūha-prerakaḥ san bhuvanāni dadhre pālayati sma | sa
eva ca eko'ham bahu syām ity-ādi-śruty-ukta-saṅklapa-rūpa-śaktiṁ
svāhā-śabda-vācyam śrītaḥ san jagad vyakta-nāma-rūpam aijayat
sarga-kāle'kṣobhayat | yataḥ suretāḥ mahā-vīryaḥ kr̥ṣṇādi-padānām
bīja-mantra-vivaraṇa-rūpatvād atra bījānuktiḥ |

bīje yathā sthito vṛkṣaḥ śākhā-pallava-saṁyutaḥ |
tathaiva sarva-śāstrārtho mantra-bīje vyavasthitaḥ || ity-ādi-vacanāt
||3||

athaikasyaiva tasya bhaktānām ārādhanaḥ saukaryārtham
mantrātmaka-śabda-rūpeṇa pañcadhāvīrbhāve dr̥ṣṭāntam āha—

**vāyur yathaiko bhuvanam praviṣṭo
janye janye pañca-rūpo babhūva |
kr̥ṣṇas tathaiko'pi jagad-dhitārtham
śabdenāsau pañca-pado vibhāti ||4|| iti |**

yathā bhuvanam praviṣṭa eka eva vāyuḥ janye janye dehe dehe pañcabhiḥ
prāñādi-nāmabhiḥ rūpyata iti pañca-rūpo babhūva, tathaiko'py asau kr̥ṣṇaḥ
śabdena tat-tan-nāmnā pañcabhir nāmabhiḥ padyate jñāyate yaḥ sa ity arthaḥ |
iti-śabdo samāpty-arthaḥ ||4||

ārādhayantīti pūrvoktau tad-ārādhana-paripāṭim apr̥cchann ity āha—

**te hocuḥ—upāsanam etasya paramātmano
govindasyākhilādhāriṇo brūhīti ||5||**

upāsanam ity adhikaraṇe lyuṭ | akhilādhāriṇaḥ sarvāśrayasya | anyat sphuṭam
eva ||5||

tad-ārādhanaḍhiṣṭhānaṁ patra-rūpa-pīṭhaṁ tāvad upadiśati smety āha—

**tān uvāca—yat tasya pīṭhaṁ hairaṇyāṣṭapalāśāmbujaṁ
tadāntarālike’nalāsra-yugaṁ tad-antarādyārṇākhila-bījaṁ
kṛṣṇāya nama iti bījādhyāṁ sa-brahmāṇam ādhāya,
anaṅga-gāyatrīm yathāvad vyālikhya bhū-maṇḍalaṁ
śūla-veṣṭitaṁ
kṛtvāṅga-vāsudevādi-rukmiṇy-ādi-sva-śaktīndrādi-vasudevādi-p
ārthādi-nidhy-ādi-vītaṁ yajet ||6||**

yat tasya pīṭhaṁ tat tān praty uktavān ity anvayaḥ | evam atra jñeyam—sva-grhe
go-maya-jalena pṛthvīm upalipyā tatra prakṣālita-pīṭhaṁ samsthāpya
sauvarṇāṣṭa-dala-kamalaṁ sthāpayet | gandha-yata-candana-paṅkena vā likhet |
tasya kamalasya antarālike antarāla-bhava-pradeśe karṇikāyām |
analāsra-yugaṁ trikoṇa-dvayaṁ sampuṭitaṁ likhet | tasya ṣaṭ-koṇasya antarā
madhye ādyārṇa-rūpaṁ akhilaṁ kāryasya bījaṁ kāma-bījaṁ
sādhyā-nāma-karma, “amūkasya amukaṁ karma siddhyatu” ity evaṁ likhet iti
śeṣaḥ |

[karṇikāyām likhed vahni-puṭitaṁ maṇḍala-dvayaṁ |](#)
[tasya madhye likhed bījaṁ sādhyākhyāṁ karma-saṁyutam || iti](#)
[sanat-kumāra-saṁhitokteḥ |](#)

kṛṣṇāya namaḥ iti kāma-bījena ādhyāṁ yuktam | ṣaḍ-asraṁ sandhiṣu
ṣaḍ-akṣaraṁ likhet, [ṣaḍ-asraṁ sandhiṣu](#) [kra.dī. 7.27] iti krama-dīpikokteḥ |
sa-brahmāṇam iti mantra-tad-draṣṭor abhedād brahma mantraṁ pūrva-likhitaṁ |
karṇikā-sthaṁ kāma-bījaṁ aṣṭādaśārṇa-mantreṇa sahitaṁ veṣṭitaṁ | ādhāya
sampādyety arthaḥ | [tataḥ śiṣṭair mano-varṇais taṁ kām veṣṭayet sudhīr](#) iti
tasyām evokteḥ | ṣaṭ-koṇasya pūrva-nairṛti-vāyavya-koṇeṣu śrīm iti bījaṁ likhet |
āgneya-paścimeśāna-koṇeṣu hrīm iti bījaṁ likhet |

[śriyāṁ ṣaṭ-koṇa-koṇeṣv aindra-nairṛta-vāyuṣu |](#)
[ālikhya vilikhen māyām vahni-vāruṇa-śūliṣu || iti saṁhitokteḥ |](#)

anaṅga-gāyatrī iti | [kāma-devāya vidmahe puṣpa-bāṇāya dhīmahi tan no’naṅgaḥ
pracodayāt](#) iti kāma-gāyatrīm aṣṭa-dalasya keśareṣu yathāvat triśaḥ triśaḥ
vyālikhed ity arthaḥ [namaḥ kāma-devāya sarva-jana-priyāya
sarva-jana-sammohanāya jvala jvala prajvala sarva-janasya hṛdayaṁ mama](#)

vaśam̐ kuru kuru svāhā ity ity aṣṭācatvarimśad-akṣaram̐ mālā-mantram
ekaikasmin dale ṣaṭ ṣaḍ akṣaram̐ krameṇa likhed iti bodhyam | aṣṭa-dalopari
vṛtam̐ kṛtvā mātṛkākṣarair veṣṭayed iti ca bodhyam |

akṣaraiḥ kāma-gāyatrīyā veṣṭayet keśare sudhīḥ |
kāma-mālā-manor varṇair daleṣv aṣṭasu mantra-vit ||
likhed guhānanair bhaktair māntrikāṃs tad-bahir likhet || iti saṃhitokteḥ |

bhū-maṇḍalam̐ iti | bhū-gr̥ham̐ caturasram̐ likhet, tasya diksū śrī-bījam̐ koṇeṣu
māyā-bījam̐ ca likhet | bhū-bimbar̐ ca likhed vādye śrī-māye dig-vidikṣv apīti
krama-dīpikokteḥ |

śūla-veṣṭitam̐ kṛtveti bhū-gr̥ham̐ koṇa-saṃlagnāṣṭa-vajrālaṅkṛtam̐ kṛtvety arthaḥ |
bhū-gr̥ham̐ caturasram̐ syād aṣṭa-vajra-yutam̐ mune iti saṃhitokteś ca | asyaiva
dhāraṇa-yantratvāt sādhyādi-lekhanam̐ apy ādāv asūcayat | ata eva tasyām̐ eva
dhāraṇā-vidhānam̐ tat-phalam̐ coktam—

hutvā sahasram̐ ājyena yantra sampāta-pūrvakam̐ |
mārijayitvāyutam̐ japtvā dhārayed yantram̐ uttamam̐ |
trailokyaiśvaryam̐ āpnoti devair api supūjitaḥ || ity ādinā |

idam̐ tu kevala-dhāraṇārtha-yantrābhīprāyenoḥkramam̐ | yadā punaḥ pūjārtham̐
yantram̐ kriyate, tadā tu pūrvam̐ pīṭhasyottara-bhāge vāyavyād īśa-paryantam̐
gauravī paṅktiḥ pūjyā | prayogas tu—oṃ gurubhyo namaḥ, parama-gurubhyo
namaḥ, parātpara-gurubhyo namaḥ, parameṣṭhi-gurubhyo namaḥ iti dakṣiṇe
gaṇeśam̐ ca sampūjya, tataḥ karṇikāyām̐
ādhāra-śakti-prakṛti-kamaṭha-śeṣa-kṣamā-kṣīrasindhu-śvetadvīpa-ratnamaṇḍapa
-kalpavṛkṣeti navakam̐ sampūjya, tato gny-ādi-koṇeṣu pīṭha-pādeṣu
dharmā-jñāna-vairāgyaiśvaryaṇi pūrvādi-caturdikṣu pīṭha-gātreṣv
adharmā-jñānāvairāgyānāiśvaryaṇi sampūjayet | prayogas tu—ādhāra-śaktaye
namaḥ ity-ādih | dharmāya namaḥ ity-ādīś ca |

tataḥ karṇikāyām̐ śeṣa-padmaṃ praṇavām̐śa-yuktāni sūrya-somāgni-maṇḍalāni
sa-bindu-svīya-svīya-prathamākṣara-sahitāni satvarajas tamāṃsi
sa-bindu-svīya-svīya-prathamākṣara-bījam̐ ātma-catuṣṭayam̐ ca sampūjayet |
prayogas tu—anantāya namaḥ, pāmāya namaḥ, aṃ
dvādaśa-kalā-vyāpta-sūrya-maṇḍalātmanā namaḥ, oṃ
ṣoḍaśa-kalā-vyāpta-candra-maṇḍalātmanā namaḥ, maṃ
daśa-kalā-vyāpta-vahni-maṇḍalātmanā namaḥ, saṃ sattvāya namaḥ, raṃ rajase
namaḥ, taṃ tamase namaḥ, āṃ ātmanā namaḥ, am antarātmanā namaḥ, paṃ
paramātmanā namaḥ, hrīm̐ jñānātmanā namaḥ iti |

tataḥ prāṇādy-aṣṭa-patreṣu vimalāyai namaḥ, utkrarśiṇyai namaḥ, jñānāyai
namaḥ, kriyāyai namaḥ, yogāyai namaḥ, prakyaḥ namaḥ, satyāyai namaḥ,
īśānāyai namaḥ | karṇikāyām̐ anugrahāyai namaḥ ity evam̐ nava-śaktīm̐ś ca
sampūjya padmopari oṃ namo bhagavate viṣṇave sarva-bhūtātmane

vāsudevāya sarvātma-saṁyoga-yoga-padma-pīṭhātmane namaḥ iti
pīṭha-mantram vinyaset |

tataḥ śālagrāmādi-pratimāṁ suvarṇādi-pātre saṁsthāpya sva-hṛdaya-sthaṁ
śrī-kṛṣṇaṁ dhyātvā puṣpāñjalau suṣuṁṇā mārgenānīyāvāhana-mudrayā
śālagrāmādaḥ sannidhīkṛtya āvāhanādi-mudrā-mahā-mudrāṁ ca pradarśya
devāṅge ṣaḍaṅga-nyāsaṁ kṛtvāsanam dattvā svāgatam ity udīrya
arghya-pādyācamanīya-madhuparkācamanāni dattvā saṅkhodakena snāpayitvā
vastreṇa samprokṣya pīṭhe sthāpayet |

tato vastra-bhūṣaṇāni yathā-sthānaṁ viniyojya gandha-puṣpair devasya śiro
lalāṭādi-sthāneṣu mantrākṣara-nyāsa-ṣaṭ-pañcāṅgaṁ nyāsa-krameṇa
mantra-varṇān sampūjya
kiṛīta-kunḍala-veṇu-mālā-śrīvatsa-kaustubha-cakra-śaṅkhādīrṁś ca sampūjya
puṣpāñjalim ca kṛtvā dattvāvaraṇāni pūjayitvā dhūpādīn kuryāt |

āvāraṇāny āha—āṅgety ādinā | āṅgādibhir āvaraṇaiḥ vītaṁ veṣṭitaṁ yajet ity
arthaḥ | tatra prathamāvāraṇaṁ—āṅgeti | ṣaṭkoṇasyāgneyādi-catuḥkoṇeṣu
krameṇa hṛdaya-śiraḥ-śikhā-kavacāni, agra-bhāge netraṁ pūrvādi-dikṣu cāsram
ity āṅgāni pūjayet |

dvitīyaṁ vāsudevādīti | pūrvādi-daleṣu yathā-kramaṁ
vāsudeva-saṅkarṣaṇa-pradyumnāniruddhān pūjayet | āgneyādi-catuḥkoṇeṣu
krameṇa śānti-śrī-sarasvatī-ratīś ca pūjayet | krama-dīpikāyāṁ
tu—āgneyādi-koṇa-dala-mūleṣu vāsudevādayaḥ pūrvādi-dig-dala-mūleṣu
śānti-ādayaḥ pūjyā ity uktam |

trītiyaṁ rukmiṇy-ādīti | rukmiṇy-ādayo yāḥ svasya śrī-kṛṣṇasya śaktayaḥ
rukmiṇī-satyabhāmā jāmbavatī-nāgnajitī-mitravindā-kālindī-lakṣmaṇā-susīlās tāḥ
pūrvādi-patreṣu krameṇa pūjayet |

caturtha-pañcamādy-āvāraṇam—indrādi-vasudevādi-pārthādīti | atra
vasudevādy-āvāraṇaṁ caturthaṁ jñeyam | pūrve vasudevāya pīta-varṇāya |
āgneye devakyaī śyāmalāya | dakṣiṇe nandāya karpūra-gaurāya | nairṛtye
yaśodāyaī kuṅkuma-gauryaī | paścime baladevāya śaṅkha-kundendu-dhavalāya
| vāyavye subhadrāyaī kalāpa-śyāmāyaī | uttare gopebhyāḥ | tīṣṇe gopībhyāḥ |

pañcamam tu pārthādi |
arjuna-ṇiṣaṭhoddhava-dārūka-viśvaksena-sātyaki-garuḍa-nārada-parvatāḥ iti
pūrvādi-krameṇārcyāḥ |

ṣaṣṭhaṁ nidhy-ādi | pūrve indra-nidhaye namaḥ, āgneye nīla-nidhaye namaḥ,
evam kunda-makarānaṅga-kacchapa-śaṅkha-padmāḥ krameṇa |

saptamam indrādi | pūrve indrāya pītavarṇāya, evam agre rakta-varṇāya
yamāya, nīlotpala-varṇāya rakṣādhipataye, kṛṣṇa-varṇāya varuṇāya,

śukla-varṇāya vāyave, dhūmra-varṇāya kuberāya, nīla-varṇāya īśānāya,
śveta-varṇāya pūrveśānāyor madhye brahmaṇe gorocanā-varṇāya
nairṛtya-pāścimāyor madhye śeṣa-nāgāya śveta-varṇāya |

aṣṭamaṁ tv evaṁ pūrvāditaḥ vajrāya pīta-varṇāya, śaktaye śukla-varṇāya,
daṇḍāya nīla-varṇāya, khaḍgāya śveta-varṇāya, pāśāya vidyud-varṇāya,
dhvajāyai rakta-varṇāyai, gadāyai nīla-varṇāyai, trisūlāya śukla-varṇāyeti |

atrendrādi-vajrādy-āvarena-dvayaṁ sva-sva-dikṣv eva pūjanīyam, anyatra
kalpita-pūrvādi-dikṣv iti jñeyam | tad uktam āgamāntare—

devāgre svasya vāpy agre prācī proktā ca deśikaiḥ |
prācī prakṛty eva vijñeyā tyaktā vai devatārcanam || iti ||6||

evam arcayataḥ phalam āha—

**sandhyāsu pratipattibhir upacārais
tenāsyākhilam bhavaty akhilarṁ bhavatīti ||7||**

iti gopāla-tāpiny-upaniṣadi dvitīyo'dhyāyaḥ

trikāla-sandhyāsu pratipattibhiḥ dhyānaiḥ pratipattibhirīti pāṭhe sulabhais
tulasī-puṣpādibhir upacāraiḥ pañca-ṣoḍaśopacārādibhir yathā-śakti pūjayed iti
śeṣaḥ | tena pūjanena asya sādhakasya akhilarṁ vāñchitarṁ bhavati ||7||

iti śrī-nimbārka-matānuyāyi śrī-raṇachora-śaraṇa-deva-viracitā
prakāśikā ṭīkā samvalitā śrī-gopāla-tāpiny-upaniṣadi dvitīyo'dhyāyaḥ ||

—o)0(o—

atha tṛtīyo'dhyāyaḥ

athoktopāsane mantra-sammatim darśayati sma—

**tad iha ślokā bhavanti |
eko vaśī sarvagaḥ kṛṣṇa īḍya
eko'pi san bahudhā yo vibhāti |
taṁ pīthastham ye'nuyajanti dhīrās
teṣāṁ siddhiḥ śāśvatarṁ netareṣāṁ ||1||**

tat tasmin pṛṣṭe, iha uktopāsane ślokāḥ mantrāḥ santi | yaḥ kṛṣṇaḥ eko mukhyaḥ
sāmyātīśaya-śūnyaḥ svayaṁ bhagavattvāt, **kṛṣṇas tu bhagavān svayam ity**
ukteḥ, vaśī sarveṣāṁ prakṛti-kāla-karma-brahmādīnām vaśayitā, yataḥ sarvagaḥ
sarva-jñātā sarva-vyāpakaḥ, sarva-prāpyaś cety arthaḥ | ata eva īḍyaḥ

sarva-stutyah | yaś caiko'pi san ekatvam ajahad eva bahudhā bahu-rūpeṇa vibhāti prakāśate, taṁ kṛṣṇaṁ pīṭhastham ukta-pīṭhe virājamānaṁ ye dhīrāḥ dhīmanta ekāgra-manasaḥ anuyajanti pūjayanti, bhajantīti pāṭhe sevante, teṣāṁ eva śāśvatam avyabhicāri-sukhaṁ bhavati, nānyeṣāṁ ||1||

mantrāntareṇa sarva-phaladatvaṁ mokṣadatvaṁ cāha—

**nityo nityānām cetanaś cetanānām
eko bahūnām yo vidadhāti kāmān |
taṁ pīṭhagaṁ ye'nubhajanti dhīrās
teṣāṁ siddhiḥ śāśvatī netareṣāṁ ||2||**

yo bahuttam anantānām nityānām śāśvatānām cetanānām jīvānām eko nityaś cetanaḥ tair upāsitaḥ san kāmān vidadhāti vāñchitāni niṣpādayati | taṁ pīṭhagam ukta-yoga-pīṭha-sthitaṁ ye dhīrā nubhajanti nirantaraṁ sevante, teṣāṁ eva siddhiḥ mokṣa-rūpā śāśvatī anapāyinī, na tv itareṣāṁ tad-bhakti-sūnyānām | nityānām ity anenaupādhikāvidyaka-bheda-vādo nirastaḥ | cetanānām ity anena naiyāyika-pakṣo bahuttam ity anenaika-jīva-vādādi-pakṣaś ca nirasto bodhyaḥ ||2||

ukta-yantra-pūjā-phalaṁ darśayan mantrāntaram āha—

**etat viṣṇoḥ paramaṁ padaṁ ye
nitya-yuktāḥ saṁyajante na kāmān |
teṣāṁ asau gopa-rūpaḥ prayatnāt
prakāśayed ātma-padaṁ tadaiva ||3||**

etat pūrvoktaṁ yantātmakaṁ viṣṇoḥ padaṁ ye nitya-yuktā nityodyuktāḥ santaḥ saṁyajante samyak prītyārādhayanti, nanv anyān kāmān vāñchanti, teṣāṁ asau gopa-rūpopaveśaḥ śrī-kṛṣṇaḥ ātmanaḥ svasya padaṁ nitya-dhāma śrī-golokākhyāṁ svarūpaṁ vā, tadaiva saṁyajatottara-samaya eva prayatnāt prakāśayet pratyakṣaṁ darśayet ||3||

tatra tat-prāptau tat-kṛpāiva hetur iti darśayan tac-charaṇāgatim vidadhāti smety āha—

**yo brahmāṇaṁ vidadhāti pūrvaṁ
yo vidyās tasmai gopāyati sma kṛṣṇaḥ |
taṁ ha daivam ātma-buddhi-prakāśaṁ
mumukṣur vai śaraṇam anuvrajeta ||4||**

yaḥ kṛṣṇaḥ pūrvaṁ prathama-sṛṣṭi-kāle brahmāṇaṁ caturmukhaṁ vidadhāti utpādayati, yo vai ya eva kṛṣṇaḥ tasmai tad-arthaṁ vidyāḥ vedān pralayāmbhodhi-jale matsyādi-rūpeṇa gopāyati sma upadideśa vā,

yo brahmāṇaṃ vidadhāti pūrvam
yo vai vedāṃś ca prahiṇoti tasmai | iti śruty-antaraikyārthāt |

taṃ ha kila devaṃ viśva-sargādinā vraja-sundarībhiḥsaha vṛndāvana-nikuñjeṣu
vā krīḍakam | ātmanāṃ buddheḥ jñānasya prakāśakam | mumukṣur vai kila
śaraṇam anuvrajat gacchet ||4||

ukta-manohḥ praṇava-sampuṭitayā jāpe phalam āha—

**omkāreṇāntaritaṃ ye japanti
govindasya pañcapadaṃ manum |
teṣāṃ asau darśayed ātma-rūpaṃ
tasmān mumukṣur abhyasen nitya-śāntyai ||5||**

omkāreṇāntaritaṃ sampuṭitaṃ taṃ pūrvoktaṃ govindasya pañcapadaṃ
mantraṃ ye japanti, teṣāṃ sambandhi asau govindaḥ ātmanaḥ rūpaṃ mūrtim
darśayet | tasmād dhetoḥ mumukṣuḥ nitya-śāntyai muktyai taṃ mantraṃ
abhyaset asakṛj japet ||5||

tasyaiva sarva-gopāla-mantra-bījatvam āha—

**etasmād anye pañcapadād abhūvan
govindasya manavo mānavānām |
daśārṇādyās te'pi saṅkrandanādyair
abhyasyante bhūti-kāmair yathāvat ||6||**

etasmād eva pañcapadād anye daśākṣarādyā govindasya manavo mānavānām
nānā-vāsanā-vāsitanām jīvanām arthāya abhūvan sanakādīnām manasi
prādurbabhūvuḥ | śrī-sanakādibhyaḥ śrī-harṃsa-nārāyaṇo'ṣṭādaśākṣaram
mantraṃ upadiṣṭavān | [mac-chiṣyair sanakādibhiḥ](#) iti śrīmad-bhāgavate
tenaivokteḥ | tatas teṣāṃ anye sphuritā babhūvus te'pīndrādyair aiśvarya-kāmair
abhyasyante yathāvat yathā-vidhi āvartyante | sanakādibhiś ca
śrī-nārādāyopadiṣṭaḥ—[adhīni bhagavaḥ](#) ity upakramya, [tasmai mṛdita-kaṣāyāya
tamaḥ pāraṃ darśayati bhagavān sanat-kumāraḥ](#) ity antaṃ chāndogya-śruteḥ
|

[sanat-kumāraṃ yogīndraṃ siddhāśrama-nivāsinam |
brahma-niṣṭhaṃ munim śāntaṃ prasannāditya-varcasam ||
vinayenopasaṅgamyā śirasā praṇipatya ca |
nāradaḥ paripapraccha brahmarṣiḥ sarva-kāla-vibhāgavit ||](#)

ity-ādinā prārthā-pūrvakam upasanna-śrī-nārada-prṣṭhena
śrī-sanatkumāreṇa—[sādhu prṣṭhaṃ tvayā brahman](#) ity-ādy-uktā,

aṣṭadaśākṣaraṁ mantraṁ śṛṇu vakṣyāmi nārada |
samāhita-manā bhūtvā durlabhaṁ bhuvana-trayam ||

ity-ādinā sanatkumāra-saṁhitāyām ukteś ca |

śrī-nāradena tu śrī-sudarśanāvatārāya śrī-nimbārkāyopadiṣṭaḥ—

nārāyaṇa-mukhāmbhodān mantras tv aṣṭadaśākṣaraḥ |
āvirbhūtaḥ kumārais tu gṛhītvā nāradāya ca ||
upadiṣṭaḥ sva-śiṣyāya nimbārkāya ca tena tu |
evaṁ paramparā-prāpto mantras tv aṣṭadaśākṣaraḥ || iti
viṣṇu-yāmalokteḥ |

evaṁ ca śrī-sanatkumāra-śrī-nārada-śrī-nimbārka-dvārāṣṭadaśākṣara-mantrasya
loke pravṛttir iti bodhyam | kim ca, śrī-nimbārkasyaivādyācāryatayā
sampradāya-pravartakatvena śrī-sudarśanāvatāratvena ca
sarvasyātyādarāṇīyatayā śrī-vyāso'pi tan-matānukūlam eva
śārīraka-mīmāṁsāyām mahā-vākyārthaṁ cid-acitor brahmaṇā saha
svābhāvika-bhedābheda-sambandha-ghaṭakaiḥ, [ubhaya-vyapadeśāt tv
ahikuṇḍalavat, prakāśāśrayād vā tejasvtāt](#) ity-ādi-sūtraiḥ svayaṁ praṇītavān |
śrī-nimbārko'pi śārīraka-mīmāṁsām
vākyārtha-rūpa-vedānta-pārijāta-saurabhādi-grantha-racanayā saṅgṛhītavān | ata
evārvācīneṣv api grantha-kartṛṣu śrī-nimbārka-sampradāya eva vikhyātaḥ, tathā
hi—tithi-nirṇaye bhakṣojī-dīkṣitenoktaṁ janmāṣṭamī-prasaṅge atra kvacit—

udaya-vyāpinī grāhyā kule tithir upoṣaṇe |
nimbārko bhagavān yeṣām vāñchitārtha-pradāyakaḥ || iti |

(vrata-hemādrau) nimba-saptamī vrata bhaviṣya-vacanān
nimbāditya-sampradāyinām audayikī eva grāhyā iti nirṇaya-sindhu-kṛtāpy
etaḍ-vacanasya janmāṣṭamī-nirṇaye dhṛtatvāc ceti dik ||6||

tad-abhyāse hetum āha—

yad etasya svarūpārthaṁ vācā vedayeti ¹ ||7||

yad yato hetos te daśārṇadyā mantrā etasya śrī-krṣṇasya svarūpam evārthaṁ
sarva-puruṣārtha-sādhakaṁ vācā vedayanti jñāpayanti ||7||

te papracchuḥ— ||8||

te munayaḥ papracchuḥ pañcapada-mantra-svarūpam iti śeṣaḥ ||8||

tad u hovāca brahma-savanaṁ carato me dhyātaḥ stutaḥ

¹ vedayanti (all editions except HBV)

**parārdhānte so'budhyata | gopa-veśo me puruṣaḥ purastād
āvīrbabhūva ||9||**

tad u hetu tad api ha kila brahmavāca tad āha—brāhmaṇaḥ savanaṁ kālāṁ
prathama-parārdhaṁ carato anuvartamānasya me dhyātaḥ stutaḥ parārdhānte
sa gopālo'budhyata tathā bhūtaṁ mām jñātavān | tataś casa me purastād agre
āvīḥ prakāṣo babhūva ||9||

**tataḥ praṇato mayā'nukūlena hṛdā mahyam aṣṭādaśārṇam
svarūpaṁ sṛṣṭaye dattvāntarhitaḥ punaḥ sisṛkṣato me
prādurabhūt ||10||**

tataś ca, mayā namaskṛtaḥ san anukūlena sānugraheṇa hṛdā manasā mahyam
aṣṭādaśākṣaraṁ mantraṁ svasya rūpaṁ svarūpaṁ svarūpa-bhūtaṁ sṛṣṭaye
dattvāntarhitaḥ, punaḥ sṛṣṭiṁ kartum icchato me purataḥ prādurabhūt prakāṣo
jātaḥ ||10||

teṣv akṣareṣu bhaviṣyaj-jagad-rūpaṁ prakāśayan ||11||

kiṁ kurvan ? teṣu evāṣṭādaśasu mantrākṣareṣu bhaviṣyato jagato rūpaṁ
prakāśayan ||11||

**tad iha kād āpo lāt pṛthivī | īto'gniḥ | bindor induḥ |
tat-sampātād arka iti klīm-kārād asṛjam ||12||**

tad iheti | tat tasmin jagad-rūpe pradarsite satīha pañcapāda-mantre sthitāt kāt
ka-kārād āpo jalāni, la-kārāt bhūmir ī-kārād agnir anusvārāc candraḥ | teṣāṁ
ka-kārādīnām sampātāt samudāyāt klīm-kārāt saprasiddo'rka iti pañcapādārthān
klīm-kārād aham asṛjam ||12||

**kṛṣṇād ākāśam khād vāyur ity uttarāt surabhir vidyāḥ
prādurakārṣam | tad-uttarāt strī-puṁsādi cedam sakalam iti
sakalam iti ||13||**

kṛṣṇeti kṛṣṇāyeti prathama-padād ākāśam iti padārtham asṛjam | khāt
śabda-rāśi-veditur govindāyeti padād vāyur iti | uttarāt gopī-jana-vallabhāyeti
pada-dvayāt surabhiḥ kāma-dhenuḥ, vidyāḥ caturdaśeti prādurakārṣam
prakāṣitavān asmi | tad-uttarāt svāhā-padāt strī-puruṣa-klībarṁ sthāvaram
jaṅgamaṁ cedam sakalam prādurakārṣam | avādīnām paramātma-sṛṣṭatve'pi
vyaṣṭi-sṛṣṭaye teṣāṁ pariṇāma-viśeṣa-prāpakatayā sva-sṛṣṭatvoktiḥ | abhyāsas
trītyopaniṣad-samāpti-dyotakaḥ ||13||

iti śrī-nimbārka-matānuyāyi śrī-raṇachora-śaraṇa-deva-viracita-
prakāśikā-ṭīkā-samvalitāyām śrī-gopāla-tāpiny-upaniṣadi trītyo'dhyāyaḥ ||

—o)0(o—

atha caturtho'dhyāyaḥ

tasyādi-jñāna-pradatvam apy āha—

**etasyaiva yajanena candra-dhvajo gata-moham ātmānaṁ veda,
ity omkārāntarālikam manum āvartayet saṅga-rahito'bhyānayet
||1||**

etasyaiva pañca-pada-mantrasyaiva tan-mayatvenoktasya gopālasya vā
yajanena pūjanena candradhvajo nāma rājarṣiś candramauli-maheśvaro vā
gata-mohaṁ yathā syāt tathā ātmānaṁ svarūpaṁ tvaṁ-padārthaṁ veda
jñātavān | iti hetor idānīntano'pi praṇava-samputītaṁ manum aṣṭādaśākṣaraṁ
saṅga-rahitaḥ san āvartayet | tenāvartanena abhi pratyakṣaṁ paramātmanam
ānayet prāpnuyād ity arthaḥ ||1||

atha prāpnuyāt tasya sthānam āha—

**tad viṣṇoḥ paramaṁ padaṁ sadā paśyanti sūrayaḥ |
divīva cakṣur ātatam ||2||**

viṣṇoḥ vyāpakasya śrī-kṛṣṇasya tat prasiddhaṁ golokākhyaṁ paramaṁ
sarvotkṛṣṭaṁ padaṁ sthānam | [padaṁ](#)
[vyavasiti-trāṇa-sthāna-lakṣmāṅghri-vastuṣu](#) ity amaraḥ | sūrayaḥ
nitya-muktādayaḥ sadā paśyanti | kīdrṣaṁ ? divi vyomni cakṣuḥ sūryaḥ iva
tadvat prakāśamānaṁ, [sūryasya cakṣuṣṭvaṁ tu namaḥ savitre](#)
[jagad-eka-cakṣuṣe](#) ity ādau prasiddham | ātataṁ vistrītam aparimitam ity arthaḥ
||2||

tasmād enaṁ nityam abhyasen nityam abhyased iti ||3||

tasmād iti viṣṇu-pada-prāpti-hetutvāt enaṁ mantraṁ nityam abhyaset | dviruktiś
caturthopaniṣat-samāpty-arthā ||3||

iti śrī-nimbārka-matānuyāyi śrī-raṇachora-śaraṇa-deva-viracita-
prakāśikā-ṭīkā-saṁvalitāyāṁ śrī-gopāla-tāpiny-upaniṣadi caturtho'dhyāyaḥ ||

—o)0(o—

atha pañcamo'dhyāyaḥ

pūrva-kāḍibhyo vādi-srṣṭir uktārtha-pañca-padebhyo viśva-srṣṭim nirūpayati
mantrāntareṇa—

**tad āhur eke yasya prathama-padād bhūmir dvitīya-padāj jalam
tr̥tīya-padāt tejaś caturtha-padād vāyuś carama-padād vyoma iti
vaiṣṇava-pañcavyāhṛti-mayaṁ mantraṁ kṛṣṇāvabhāsam
kaivalya-sṛtyai satatam āvartayed iti ||1||**

tatra mantra eke munayaḥ yasyety-ādi-spaṣṭārthakam upasaṁhatīṭīti |
vaiṣṇavyaḥ pañca-vyāhṛtayaḥ pañca-padāni tan-mayaṁ kṛṣṇāvabhāsakaṁ
kṛṣṇa-prakāśakaṁ kaivalya-sṛtyai mukti-prāptaye ||1||

**tad atra gāthā |
yasya pūrva-padād bhūmir dvitīyāt salilodbhavaḥ |
tr̥tīyāt teja udbhūtaṁ caturthād gandha-vāhanaḥ ||
pañcamād ambarotpattis tam evaikaṁ samabhyaset |
candra-dhvajo'gamad viṣṇuḥ paramaṁ padam avyayam ||2||**

tad atreti tat tasmin mantre atra ukta-srṣṭau gāthāḥ ślokāḥ santi | yasyety-ādayaḥ
sugamārthāḥ ||2||

paramaṁ padam avyayam ity uktaṁ padaṁ viśinaṣṭi sma—

**tato viśuddhaṁ vimalaṁ
viśokam aśeṣa-lobhādi-nirasta-saṅgam |
yat tat padaṁ pañca-padaṁ tad eva
sa vāsudevo na yato'nyad asti ||3||**

tataḥ ukta-prabhāvād dhetoḥ viśuddhaṁ viśuddha-sattvaṁ cid-ghanam iti yāvat,
vimalam avidyā-mala-śūnyaṁ, ata eva viśokam manastāpa-śūnyaṁ, aśeṣair
lobhādibhiḥ nirastaḥ saṅgo yasya tam | lobhādibhir nirastaḥ saṅgo yasya tat
lobhādi-rahitam ity arthaḥ | tādr̥śaṁ yat tat padaṁ golokākhyam tad eva
pañca-padaṁ pañca-padākhyā-mantra-mayatvāt tad eva ca sa prasiddho
vāsudevaḥ, tasya vāsudevātmakatvena tad-vyāpyatvena tac-chaktitvena ca
tad-abhinnatvāt | tad evāha—na yat iti yato vāsudevāt anyati bhinnaṁ kim api
cetanācetanātmakaṁ vastu nāsti, sarvasya tad-āyatta-sthiti-pravṛttikatvādinā
tad-anatiriktatvāt | evaṁ ca
cid-acid-ātmaka-viśva-vṛty-aṇutva-sthūlatva-vikāritvādi-nirūpita-svābhāvika-bhed
āśrayatve sati
tad-vṛtti-svāyatta-sthiti-pravṛttikatvādi-nirūpita-svābhāvikābhedāśrayo vāsudeva
iti siddhāntaḥ | vistaras tu sūtra-vṛttau kṛtas tatra draṣṭavyaḥ ||3||

athānte svadheyayṁ tān upadiśati sma—

**tam ekaṁ govindaṁ sac-cid-ānanda-vigrahaṁ pañca-padaṁ
vṛndāvana-sura-bhūruha-talāsīnaṁ satataṁ sa-marud-gaṇo'haṁ
paramayā stutyā toṣayāmi ||4||**

tam ekaṁ mukhyaṁ govindaṁ sac-cid-ānanda-vigrahaṁ narākṛti pañca-padaṁ
pañca-pada-mantrābhinnarṁ ṁ vṛndāvane ye sura-bhūruhāḥ kalpa-vṛkṣās teṣāṁ
tale āsīnaṁ satataṁ sa-marud-gaṇaḥ sa-deva-gaṇo'haṁ marut-puṁsi-suradevā
te iti śrīdharah | paramayā stutyā toṣayāmi ||4||

stutim āha—

**oṁ namo viśvarūpāya viśva-sthity-anta-hetave |
viśveśvarāya viśvāya govindāya namo namaḥ ||5||**

viśva-rūpāya viśvotpādakāya | viśvasya sthity-antayor hetave | viśveśvarāya
niyantre | ata eva viśvāya viśvasya tad-upādeyatayā tan-niyamyatayā ca
tad-abhinnatvāt ||5||

**namo vijñāna-rūpāya paramānanda-rūpiṇe |
kṛṣṇāya gopīnāthāya govindāya namo namam ||6||**

**namaḥ kamala-netrāya namaḥ kamala-māline |
namaḥ kamala-nābhāya kamalā-pataye namaḥ ||7||**

kamalāyāḥ lakṣmyāḥ kamalānāṁ gopīnāṁ vā patis tasmai | [gopīnāṁ patir eva](#) iti
gautamīyāt ||7||

**barhāpīḍābhirāmāya rāmayākuṅṭha-medhase |
ramā-mānasa-haṁsāya govindāya namo namaḥ ||8||**

barhāṇāṁ śikhi-picchānāṁ, āpīḍena śekharena abhirāmāya sundarāya rāmaya
amśena baladeva-rūpāya ramaṇīyāya vā | akuṅṭhā apratihātā medhā buddhir
yasya tasmai, sarvajñāyeti yāvat | ramāyāḥ lakṣmyāḥ ramāṇāṁ ramaṇīyānāṁ
vraja-sundarīṇāṁ vā mānasaṁ mana eva mānasaṁ saraḥ, tatra haṁsāya ||8||

**kaṁsa-vaṁśa-vināśāya keśi-cāṇūra-ghātine |
vṛṣabha-dhvaja-vandyāya pārtha-sārathaye namaḥ ||9||**

vṛṣabha-dhvajena śivena vandyāya stutyāya | pārthasya arjunasya sārathaye
||9||

**veṅu-vādana-śīlāya gopālāyāhi-mardine |
kāḷindī-kūla-lolāya lola-kuṅḍala-dhāriṇe ||10||**

lola-kunḍala-valgave iti pāṭhe tābhyāṁ manoharāya ||10||

**vallavī-nayanāmbhoja-māline nṛtya-śāline |
namaḥ praṇata-pālāya śrī-kṛṣṇāya namo namaḥ ||11||**

vallavīnām nayanāny evāmbhojāni teṣāṁ darpaṇa iva vighrahe pratibimbitānām
mālā vidyate yasya tasmai vallavī-nayanāmbhoja-māline | vadanāmbhojety api
pāṭhāntaram | praṇatānām pālāyeti bhakta-pakṣapātitvam ||11||

**namaḥ pāpa-praṇāśāya govardhana-dharāya ca |
pūtanā-jīvitāntāya tṛṇāvartāsu-hāriṇe ||12||**

nama iti | pāpaṁ praṇāśayatīti tasmai |

[kṛṣṇeti maṅgalaṁ nāma yasya vācā pravartate |
bhasmībhavanti tasyāśu mahā-pātaka-koṭayaḥ || iti smṛteḥ ||12||](#)

**niṣkalāya vimohāya śuddhāyāśuddha-vairiṇe |
advitīyāya mahate śrī-kṛṣṇāya namo namaḥ ||13||**

niṣkalāyeti | kalāḥ pañca-bhūtāni tad-rahitāya bhautika-śarīra-sūnyāya | yad vā,
praśnopaniṣad-paṭhita-prāṇādi-nāmānta-ṣoḍaśa-kalā-rahitāya | yad vā, niṣkaṁ
vakṣo'laṅkaraṇaṁ lātīti tasmai |

[niṣkam astrī sāṣṭa-hema-śate dīnāra-karṣayoḥ |
vakṣo'laṅkaraṇe hema-pātre hema-pale'pi ca || iti medinī |](#)

vimohāya vigata-mohāya | śuddhāya pavitrāya | [pavitrāṇāṁ hi govindaḥ pavitraṁ
param ucyate](#) iti smṛteḥ | aśuddhānām aśuddhi-hetūnām bhakteṣu
kāma-krodhādīnām daityatvāsuraādīnām vā vairiṇe nāśakāya, advitīyāya
samābhyadhika-sūnyāyāto mahate sarva-jyāyase sarva-pūjyāya vā ||13||

**prasīda paramānanda prasīda parameśvara |
ādhi-vyādhi-bhujaṅgena daṣṭam mām uddhara prabho ||14||**

ādhiḥ īpsitāprāptau mānasī vyathā | vyādhiḥ daihikī saiva | bhujaṅgas tena
daṣṭam | mām uddhara
ādhy-ādika-yukta-janma-maraṇātmaka-saṁsāra-mahā-sarpād uddhṛtya
sva-samīpaṁ prāpayeti bhāvaḥ ||14||

**śrī-kṛṣṇa rukmiṇī-kānta gopī-jana-manohara |
saṁsārasāgare magnaṁ mām uddhara jagad guro ||15||**

spaṣṭārthaḥ ||15||

**keśava kleśa-haraṇa nārāyaṇa janārdana |
govinda paramānanda mām samuddhara mādharma ||16||**

he keśava brahma-rudra-janakaḥ |

ka iti brahmaṇo nāma tīso'haṁ sarva-dehinām |
āvāṁ tavāṅga-sambhūtau tasmāt keśava nāmavān || iti hari-varṁśe
|

he keśi-damann iti vā | he janārdana duṣṭa-jana-nāśaka śreyo'rthi-jana-yācyeti vā
||16||

atha sva-bhaktiṁ putrān śikṣayati sma—

**atha haivaṁ stutibhir ārādhayāmi yathā, yūyaṁ tathā
pañca-pādaṁ japantaḥ, śrī-kṛṣṇaṁ dhyāyantaḥ, saṁsṛtiṁ
tariṣyatheti hovāca hairaṇyaḥ ||**

yathā evaṁ pūrvoktābhiḥ stutibhir aham ārādhayāmi tathā yūyaṁ sanakādayaḥ |
śrī-harṁsoktaṁ pañca-padam aṣṭādaśākṣaraṁ mantraṁ japantaḥ śrī-kṛṣṇaṁ
mantraṁ devatāṁ dhyāyantaḥ saṁsṛtiṁ saṁsāraṁ tariṣyatha | hairaṇyo ha
sphuṭaṁ tān pratyuvācety arthaḥ ||17||

śruti-vākyaṁ āha—

**amurṁ pañcapadaṁ mantraṁ āvartayed yaḥ
sa yāty anāyāsataḥ kevalaṁ tat padaṁ tat ||18||**

yaḥ ko'pi gurv-āśritaḥ san amurṁ mantraṁ āvartayet nirantaraṁ japet, sa
anāyāsataḥ aśrameṇa kevalaṁ śuddhaṁ tat prasiddhaṁ golokākhyam | tat
padaṁ tasya padaṁ sthānam |

tā vām vāstūny uśmasi gamadhyai
yatra gāvo bhūri śṛṅgā ayāsaḥ |
atrāha tad urugāyasya kṛṣṇaḥ
paramaṁ padam avabhāti bhūri ||

iti yajurvedīya-mādhyandina-śākhā-prasiddham | yāti prāpnoti ||18||

padaṁ viśinaṣṭi—

**anejad ekaṁ manaso javīyo
naitad devā āpnuvan pūrvam arṣad ||19|| iti |**

ejr kampāne | akampamānam ekaṁ sarva-loka-mukhyam | ete nirapās tāta

lokasya paramātmanah | itī smaraṇāt | mano-javīyaḥ aśuddha-manaso'gocaraḥ | devāḥ brahmādayo'pi etan nāpnuvan bhagavat-kṛpām vinā prāptum jñātum vā na śaknuvanti sma |

tasyopari gavām lokaḥ sādhyās taṁ pālayanti hi |
upary upari tasyāpi gatis tatra tapo-mayī ||
na vidmo vyaṁ sarve ṛcchanto'pi pitāmahaṁ ||

itī śrī-kṛṣṇaṁ prati mahendrokteḥ | yataḥ tebhyaḥ pūrvam purāṇam eva arṣat prāptam | rṣī gatau tud-ādīḥ lañ āḍa-bhāvaś chāndasaḥ | nahi purāṇam vastv arvācīnaiḥ samyak jñāyate itī bhāvaḥ | yad vā, anejaḍ ity-ādikaṁ dhānavato viśeṣaṇam |

yasya padaṁ tat kīdrśam ity ata āha—anejaḍ niṣkampaṁ | ekaṁ pradhānatamaṁ | pradhānaṁ śāstra-viduṣāṁ itī rudra-smṛteḥ | svān adhīna-sva-samāna-dvītiya-śūnyaṁ vā parama-sāmyāpannānāṁ muktānāṁ api para-brahmādhīnatvāt | na tat-samaś cābhyadhikaś ca drśyate itī śruteḥ | na tvat-samo'sty adhikaḥ kuto'nyaḥ itī smṛteś ca | vegavato manaso javīyo vegavattaram |

nanu niṣkampaṁ vegavattaraṁ cetī viruddham itī cet, vibhutvād vastuto naijati, tata eva manaso'py agocara-deśe sarvadā vartamānatayā manaso javīya ity upacaryata itī grhāṇa |

kiṁ ca, devā brahmādayo'pi etat-paramā brahmanāpnuvan etāvantaṁ kālaṁ na lebhire, yataḥ pūrvam prāg arṣad sarvān prāpnuvat |

nanu pūrvam eva prāptaṁ, nāpnuvann itī ca viruddham itī cet, vibhutvena prāptam api karma-saṅkucita-jñānair jīvair gurūpadeśam antarā sva-buddhyā nāpyate itī grhāṇa | tathā hi chāndogye, tad yathā—hiraṇya nidhiṁ nihitam akṣetrajañā upary upari sañcaranto na vindeyur eva mevemāḥ prajāḥ aharahaḥ gacchantya etaṁ brahma-lokaṁ na vindaty anṛte na pratyūḍhāḥ itī ||19||

ataḥ sarvotkṛṣṭatvāt śrī-kṛṣṇa eva yajanīyo dhyeyo rasanīyo bhajanīyaś cety upasaṁharati sma—

**tasmāt kṛṣṇa eva paro devas taṁ dhyāyet taṁ raset taṁ yajet
taṁ bhajet itī om tat sad itī ||20||**

itī gopāla-tāpiny-upaniṣadi pūrve bhāge pañcama'dhyāyaḥ

yata evaṁ tasya mahimā tasmāt kīdrśam ity āha—om tat sad itī | om tat sad itī nirdeśo brahmaṇas trividhaḥ smṛtaḥ itī smṛteḥ | omkāradīnām atra yo vācyam ity arthaḥ | itī śabda-pūrva-tāpinī-samāpty-arthaḥ ||20||

itī śrī-gopāla-tāpinyāḥ kṛṣṇa-tattva-prakāśikā vyākhyā pūrva-bhāgasya

sampūrtim agaman mitā

iti śrī-nimbārka-matānuyāyi śrī-raṇachora-śaraṇa-deva-viracita-
prakāśikā-ṭīkā-samvalitāyām śrī-gopāla-tāpiny-upaniṣadi pañcamo'dhyāyaḥ ||

—o)0(o—

uttara-tāpanīyopaniṣat

sva-bhūdeva-padāmbhoja-dhyāna-vidhvasta-kilbiṣaḥ |
śrī-rāma-dāsa-sūrīndras taṁ vande paramaṁ gurum ||

evaṁ pūrva-tāpinyām jagaj-janmādi-hetutvaṁ sarvāntaryāmitvaṁ dhyānādi
mokṣa-pradatvaṁ sarvārādhyatvaṁ sarva-śaraṇyatvaṁ
cid-acid-ātmaka-jagat-svābhāvika-bhedābheda-sambandhāśrayatvam
upakramopasamhārābhyām sarvotkrṣṭatvaṁ ca śrī-krṣṇasyoktam |
athottara-tāpinyām tad eva prakārantareṇa dṛḍhayan tasya
sarveśvara-prakhyāpikākhyāyikām āracayati—

**ekadā hi vraja-striyaḥ sa-kāmāḥ śarvarīm uṣitvā
sarveśvaram gopālaṁ krṣṇaṁ ūcire | uvāca tāḥ krṣṇaḥ ||1||**

kasmimścit kāle vraja-striyaḥ śrī-rādhādyaḥ sakāmāḥ sadā
śrī-krṣṇa-saṅgābhilāṣiṇyaḥ śarvarīm rātrim uṣitvā śrī-krṣṇena saha rāsādikam
kr̥tvā prātaḥ krṣṇaṁ ūcire papracchuḥ | krṣṇaś ca tāḥ prati kiṁ prcchathety uvāca
||1||

tāsām vacanam āha—

**anu kasmai brāhmaṇāya bhakṣyaṁ dātavyaṁ bhavati |
durvāsaseti ||2||**

kasmai brāhmaṇāya bhakṣyam anudātavyaṁ bhavatīty anvayaḥ | [chandasipare'pi vyavahitās ca](#) iti sūtrāt | anu anantaram yasmai
bhakṣya-dānenāsmat-kāmāḥ pūrṇābhaveyus taṁ brāhmaṇam brūhīty arthaḥ |
krṣṇa āha—durvāseti | sandhiś chāndasaḥ, durvāsase deyam iti śeṣaḥ | durvāsā
hi rudrāṁśatvāt tadvan mattatvajñaḥ | vrajopāntya-vāsītayātītapasvitayā
nirapekṣatayā cāsām api pratyetavyaś cety abhiprāyeṇa tam uktavān ||2||

punas tā āha—

kathaṁ yāsyāmo'tīrtvā jalaṁ yamunāyā yataḥ śreyo bhavati ||3||

yato muneḥ sakāśāt | anyat sphuṭam eva ||3||

śrī-krṣṇa āha—

krṣṇeti brahmacārīty uktvā mārgaṁ vo dāsyati ||4||

krṣṇetīti sandhiś chāndasaḥ krṣṇa iti nāma yasya saḥ | brahmacārīti vākyam
yamunāyām uktvā gacchata, tato vo yuṣmākaṁ mārgaṁ dāsyati yamunā iti
śeṣaḥ ||4||

tatra hetum āha—

**yaṁ māṁ smṛtvā agādhā gādhā bhavati,
yaṁ māṁ smṛtvā apūtaḥ pūto bhavati,
yaṁ māṁ smṛtvā avratī vratī bhavati,
yaṁ māṁ smṛtvā sakāmo niškāmo bhavati,
yaṁ māṁ smṛtvā aśrotriyāḥ śrotriyo bhavati ||5||**

yaṁ māṁ brahmacāriṇaṁ smṛtvā gacchato janasyāgādhā atala-sparśāpi sarvā sarid gādhā tala-sparśā bhavati | apavitraḥ pavitro bhavati | vratī bhavati vrata-phalaṁ labhate | sakāmaḥ sarva-kāma-yukto'pi niškāmas tac-chūnyo bhavati | mat-smaraṇenaiva tat-tat-sarva-kāmānāṁ prāptiḥ | aśrotriyo'nadhīta-vedo'pi adhīta-vedo bhavati | niškāmaḥ sakāmo bhavatīti pāṭhe niškāmaḥ ātmārāmo'pi śrī-śukādiḥ sakāmo mad-bhaktyādi-kāmo bhavati |

[ātmārāmāś ca munayo nirgranthā apy urukrame](#) [bhā.pu. 1.7.11]
[pariniṣṭhito'pi nairguṇye uttamaśloka-līlayā](#) [bhā.pu. 2.1.9]
ity-ādi-smaraṇāt |

aśrotrī śrotrī bhavatīti pāṭhe aśrotrī śrotrendriya-rahito'pi śrotrī śrotrendriyavān bhavati | [aspandanāṁ gati-matām pulakais tarūṇām](#) [bhā.pu. 10.21.19] iti veṇu-śabda-śravaṇena vṛkṣādeḥ pulakādi-smaraṇāt | ataḥ kṛṣṇety ukti-mātreṇa kathāṁ yamunā mārgaṁ dāsyati, kathāṁ vānekāṅganā sambhogī brahmacārī syād iti śaṅkā na kāryā ||5||

atha tāsāṁ bhagavad-vākyānurūpa-ceṣṭām āha—

**śrutvā tad-vākyāṁ hi vai raudraṁ smṛtvā tad-vākyena tīrtvā tat
sauryāṁ hi gatvāśramaṁ puṇyatamaṁ hi natvā munim
śreṣṭhatamaṁ hi vai raudraṁ ceti ||6||**

hi niścitam | vai smaraṇe | tasya vācaṁ śrutvā tasyāścarya-mahima-bodhaka-vākyena protsāhitās tā raudraṁ rudrāmśarṁ durvāsasaṁ gantavyatayā smṛtvā tat tena vākyena kṛṣṇo brahmacārīty evaṁ-rūpeṇa tat tām agādhām api gadhībhūtāṁ sauryāṁ sūrya-putrīm tīrtvā, hi prasiddham, puṇyatamam āśramaṁ gatvā raudraṁ rudrāmśarṁ śreṣṭhatamaṁ munim durvāsasaṁ ca natveti yojyam | iti śabdo bhोजना-pūrva-paricaryā-samāpty-ārthaḥ ||6||

**dattvāsmāi brāhmaṇāya kṣīra-mayaṁ ghṛta-mayam iṣṭatamaṁ hi
vai miṣṭatamaṁ hi vai, sa tu bhuktvā ucchiṣṭam annaṁ ca
hitvāśiṣaṁ prayojyānvājñāṁ tv adāt ||7||**

dattvāsmā iti | asmai brāhmaṇāya durvāsase | kṣīra-mayaṁ pāyasaṁ,

ghṛta-mayaṁ ghṛta-pakvam | iṣṭatamaṁ hi taṁ miṣṭatamam atisvādu hi vai
prasiddham etādṛśam annaṁ dattvā santoṣayāmāsur iti śeṣaḥ | sa tu tad-dattam
annaṁ bhuktvā, ābhuktveti pāṭhe tu sākalyenopabhujyety arthaḥ | ucchiṣṭam
annaṁ ca hitvā tyaktvā tad-adhikāribhyo dattvā vā | āśiṣaṁ prayojya tābhyo
dattvā anu paścāt ājñāṁ gr̥ha-gamaṇānujñāṁ adāt ||7||

atha tā munirṁ ūcuḥ—

kathaṁ yāsyāmo'tīrtvā sauryām ||8||

**sa hovāca muniḥ—
durvāśinaṁ mām smṛtvā vo dāsyatīti mārgam ||9||**

sa hovāceti | sa durvāsā | tā ha sphuṭam uvāca | durve dūre āśo'sanaṁ
bhojanam asyāstīti dūrvāśī nirāhāraḥ abhokteti yāvat | taṁ mām smṛtvā
sthitābhyo vo yuṣmabhyaṁ yamunā mārgaṁ dāsyatīti ||9||

**tāsām madhye hi śreṣṭhā gāndharvī hy uvāca taṁ ha vai tābhir
evaṁ vicārya ||10||**

evaṁ tenokte tāsām madhye śreṣṭhā gāndharvī nāma kācit, athavā gāndharvī
gandharva-vidyā-pravīṇā śrī-rādhā taṁ hi vai prasiddhaṁ munim evam uvāca |
kiṁ kṛtvā tābhiḥ anyābhiḥ saha ? vicārya ||10||

kim uvāca ? tatrāha—

kathaṁ kṛṣṇo brahmacārī ? kathaṁ durvāśano muniḥ ? ||11||

asmābhir nitya-vihāriṇas tasya kathaṁ brahmacāritvaṁ
sahasra-vipra-bhoktavyānnaṁ ekam eva vāraṁ bhuktavatas tava ca kathaṁ
durvāśanatvam iti bhāvaḥ ||11||

anyāḥ kiṁ cakrus tatrāha—

tām hi mukhyām vidhāya pūrvam anukṛtvā tūṣṇīm āsuḥ ||12||

tām hi gāndharvīm mukhyām praśna-kartrīm vidhāya kṛtvā anu paścāt pūrvam
agresaraṁ kṛtvānyās tūṣṇīm āsuḥ sthitā ity arthaḥ ||12||

**śabdavān ākāśaḥ | śabdākāśābhyām bhinnah | tasminn ākāśe
tiṣṭhati | sa hy ākāśas taṁ na veda | sa hy ātmā'haṁ kathaṁ
bhoktā bhavāmi ||13||**

śabda-guṇaka ākāśo'sti | śabdākāśābhyām bhinno vilakṣaṇo yaḥ paramātma
tasmin śabdavaty ākāśe tiṣṭhati | sa hi śabdavān ākāśaḥ | tam antaryāminam na

veda | [ya ākāśe tiṣṭhann ākāśād antaro'yam ākāśo na veda](#) [br.ā.u. 3.7.12]
ity-ādi-śruty-antarāt | sa hy ātmāhaṁ tad-ātmako'haṁ kathaṁ svatantra bhoktā
bhavāmi | [aitadāmyam idaṁ sarvaṁ](#) [chā.u. 6.8.7] ity-ādi-śruty-antarāt | iti
svātantryeṇa svasya śabda-bhogo niṣiddhaḥ | evaṁ
vāyu-tejo-jala-bhūmi-padārthā api vyākhyeyāḥ ||13-17||

**sparśavān vāyuḥ | sparśa-vāyubhyāṁ bhinnaḥ | tasmin vāyau
tiṣṭhati | vāyur na veda taṁ hi | sa hy ātmāhaṁ kathaṁ bhoktā
bhavāmi ||14||**

**rūpavad idaṁ tejaḥ | rūpāgnibhyāṁ bhinnaḥ | tasminn agnau
tiṣṭhati | agnir na na veda taṁ hi sa hy ātmāhaṁ kathaṁ bhoktā
bhavāmi ||15||**

**rasavatya āpaḥ | rasābbhyo bhinnaḥ | tasminn āpas tiṣṭhanti |
apsu tiṣṭhāti | āpas taṁ na viduḥ | sa hy ātmāhaṁ kathaṁ bhoktā
bhavāmi ||16||**

**gandhavatīyaṁ bhūmiḥ | gandha-bhūmibhyāṁ bhinnaḥ | tasmin
bhūmis tiṣṭhati | bhūmau tiṣṭhāti | bhūmis taṁ na veda | sa hy
ātmāhaṁ kathaṁ bhoktā bhavāmi ||17||**

nanv evaṁ cet tarhi kathaṁ bhoktāhaṁ śabdāṁ śrṅomīty-ādi-svātantryeṇa
pratītiḥ ? tatrāha—

idaṁ hi manas teṣv evaṁ hi manute | tān idaṁ hi gr̥hṇāti ||19||

idaṁ hi manaḥ teṣu śrotrādīndriyeṣv adhiṣṭhātr̥tvena sthitaṁ sat, evaṁ
śrotrādy-anusāreṇa manute śrotrādi-tādātmyāpannatvāc chabdādīn anubhavati |
tān śabdādīn idaṁ mana eva gr̥hṇāti | tadā manaso'py adhiṣṭhātr̥tvābhimānī jīvo
bhoktāham iti manute | mama tu tad-abhimānābhāvān nāhaṁ bhokteti bhāvāḥ
||18||

pāratantryam evāha—

**yatra sarvaṁ ātmaivābhūt tatra vā kutra nu te kva vā gacchatīti |
sa hy ātmāhaṁ kathaṁ bhoktā bhavāmi ||19||**

yatra yasyāṁ dhruvā-smṛty-ākhyāvasthāyāṁ viduṣaḥ sarvaṁ
karṭṭ-karaṇa-karmādi-kāraka-jātam ātmaivābhūd iti ātma-śabdo'tra
viśvātma-bhūta-para-brahma-paraḥ | brahmātmakatvena tad-apṛthak-siddhatvāt
tat tathā vidhānam aviruddhaṁ brahmaiva brahmā pṛthak-siddhas
tad-adhīnītvēna jñātam evābhūt tatra vābhūt tasyām avasthāyāṁ kutra
svatantra-sattāvacchinne'dhikaraṇe kena vā svatantra-sattāvacchinna-karaṇena |

kiṁ vā svatantratvena pṛthag bhogyam karma kāraka-rūpam ko vā
svatantra-bhūto mantā karṭṛ-kāraka-rūpo manute | evam jñānendriya-paryāyā
adhyāhartavyāḥ kva vā diśi kena karaṇena kva vā gacchatīti | evam
vāg-ādi-karmendriya-paryāyā apy adhyāhartavyāḥ | sarva-kāraka-jātasya
tat-prayojyatayā keśucid rūpeṣu svāntaryābhāvād ity-ādir anyatra vistaro jñeyah
||19||
atha śrī-kṛṣṇasya sarva-kāraṇatayā sarvāntaryāmitayā prakāmatayā ca
brahmacāritvam ity āha—

ayam hi kṛṣṇo yo vo hi preṣṭhaḥ śarīra-dvayasya kāraṇam bhavati ||20||

ayam kṛṣṇo hi yasmāt
vyaṣṭi-samaṣṭy-ātmaka-sthūla-sūkṣma-śarīra-dvayopalakṣita-sarvasya jagataḥ
kāraṇam bhavati | kṛṣṇa-śabdasyānyārthatām vārayati—yo vo hi preṣṭha iti | na
hi kāraṇam kārya-śaktyā parābhūyate ||20||

antaryāmitvam āha—

dvā suparṇau bhavato brahmaṇo'mśa-bhūtas tathetaro bhoktā bhavati | anyo hi sākṣī bhavatīti ||21||

dvā suparṇāv iva saharau jīva-paramātmanau bhavato vartete tayoḥ madhye
brahmaṇo yuṣmat-preṣṭhasyāntaryāmiṇo'mśa-bhūta itaro jīvo bhoktā bhavati |
anyo hi tad-bhinnaḥ paramātma hi sākṣī kevalam īkṣitaiva bhavati | iti-śabdo
mantra-samāpty-arthaḥ ||21||

tayoḥ suparṇatvaṁ darśayati—

vṛkṣa-dharme tau tiṣṭhataḥ | ato bhoktr-abhoktārau ||22||

vṛkṣyate chidyate iti vṛkṣas tasya dharmāś chedyatvaṁ yasmin tasmin |
śarīra-dvaye tiṣṭhataḥ | ato anīśvaratvād ināmsmṛtatvād dhetor eva ||22||

pūrvo hi bhoktā bhavati tathetaro'bhoktā kṛṣṇo bhavatīti ||23||

pūrvo jīvo hi bhoktā bhavati | tatheti tu śabdārthe | itarah kṛṣṇas tu sarveśvaraḥ |
iti hetor abhoktā bhavati ||23||

tatra hetum āha—

yatra vidyāvidye na vidāmo vidyāvidyābhyām bhinnah | vidyā-mayo hi yaḥ sa katham viśayī bhavatīti ||24||

yatra śrī-kṛṣṇe vidyāvidye jñānājñāne mokṣa-bandhu-hetu-bhūte na vidāmo na

jānīmaḥ na tad-adhīno na bhavati | tayos tan-niyamyatvena tad-adhīnatvāt |

vidyāvidye mama tanū viddhy uddhava śarīriṇām |
baddha-mokṣa-karī ādye māyayā me vinirmite || [bhā.pu. 11.11.3] ity
ekādaśāt |

tatra tanū tanuvan mad-adhīne | māyayā saṅkalpa-rūpa-jñānena—[māyā](#)
[vayūnaṁ jñānam](#) iti nirghaṅṭūktir ity arthaḥ | yad vā, vidyāvidyā-śabdau
jīva-prakṛti-parau, jīvasya jñāna-svarūpatvāt, vidyā śabda-vācatvaṁ yasmin sati
te svatantre na vidāmaḥ | sa ca tābhyo bhinno vilakṣaṇaḥ | vidyā-mayo
jñānaika-rasaḥ | sa katharṁ viṣayī viṣayādhīno bhavati ||24||

āpta-kāmatvam āha—

**yo ha vai kāmēna kāmān kāmāyate sa kāmī bhavati |
yo ha vai tv akāmēna kāmān kāmāyate so'kāmī bhavati ||25||**

yo ha vai kila kāmēna viṣayābhilāṣeṇa kāmān viṣayān kāmāyate vāñchati, sa
kāmī kāmādhīno bhavati | śrī-kṛṣṇas tu svaika-niṣṭha-manoratha-pūraṇāya
tat-tad-icchayaiva tāt tāt viṣayān svīkaroti, na tu svecchayā |
prāpta-sarva-kāmatvād ity āha—vai tv akāmeneti | yaḥ kṛṣṇo akāmēna kevalaṁ
bhakta-premṇā kāmān viṣayān kāmāyate, na tu svecchayā | [ātmārāmo'py](#)
[arīramad](#) [bhā.pu. 10.29.42] iti śukokteḥ, so'kāmī bhavati ||25||

atha ṣaḍ-ūrmi-ṣaḍ-bhāva-vikāra-rahitatvād api tasyābhoktṛtvam ity āha—

**janma-jarābhyām bhinnāḥ sthāṇur ayam acchedyo'yam yo'sau
saurye tiṣṭhati yo'sau goṣu tiṣṭhati yo'sau gāḥ pālayati | yo'sau
gopeṣu tiṣṭhati | yo'sau sarveṣu vedeṣu tiṣṭhati | yo'sau
sarva-vedair gīyate | yo'sau sarveṣu bhūteṣv āviśya bhūtāni
vidadhāti sa vo hi svāmī bhavati ||26||**

jarety upalakṣaṇam | jarā-mṛtyu-śoka-moha-kṣuṭ-pipāsā-rahitaḥ
janmākhyā-prathama-vikāra-rahitaś ca | sthāṇuḥ sarvadā
sthira-svarūpa-guṇa-śaktika iti kiñcit kālās
vṛddhi-vipariṇāmitva-vināśa-sūnyatvam | acchedyo'yam apakṣaya-sūnyatvaṁ
coktaṁ—[kṛṣ sattāyām](#) iti dhātu-pāṭhāt |

atha govinda-śabdārthatvam api tasyāha—yo'sāv iti | saurye sūrya-maṇḍale |
go-śabdārtha-bhūte'ntaryāmitvena tiṣṭhati vidyate | [sa āditve tiṣṭhan](#)
ity-ādi-pūrvokta-śruti-smṛtibhyaḥ | goṣu dhenu-pālakatayā tiṣṭhati vidyate | gā
indriyāni pālayati antaryāmitvena vindati | gopeṣu go-śabdena lakṣaṇayā gopās
teṣu | krīḍā prayojakatayā tiṣṭhati vidyate | vedeṣu pratipādyatayā vidyate tad
evāha— vedair gīyate iti | vedaiḥ pratipādyata ity arthaḥ | bhūmi-viditatvam

āha—yo'sau sarveṣu bhūteṣv antaryāmitayāviśya praviśya tāni vidadhāti
dhārayati pālayati ca, teṣu dhāraka-pālakatayā vidyata iti govinda ity arthaḥ | ya
īdṛśaḥ kṛṣṇo govindaḥ, sa hi sa eva vo yuṣmākaṁ svāmī vallabhaḥ | tato'sau
kathaṁ bhoktā bhavatīti tṛtīya-nāmārthatvam apy uktam ||26||

evaṁ śrutvā gāndharvī punaḥ pṛcchati smety āha—

**sā hovāca gāndharvī—kathaṁ vāsmāsu jāto'sau gopālaḥ ?
kathaṁ vā jñāto'sau tvayā mune ? ko vāsyā mantraḥ ? kiṁ vāsyā
sthānaṁ ? kathaṁ vā devakyāṁ jātaḥ ? kṛṣṇaḥ ko vāsyā jyāyān
rāmo bhavati ? kīdṛśī pūjāsyā gopālasya bhavati ?
sākṣāt-prakṛti-paro yo'yam ātmā gopālaḥ kathaṁ tv avatīrṇo
bhūmyāṁ hi vai ||27||**

kathaṁ praśne sambhrame ca | [prakāśārthe ca sambhave vimarśo ca kathaṁ
smṛtam](#) iti viśvaḥ | praśnāḥ spaṣṭārthāḥ ||27||

sa hovāca tāṁ ha vai—eko ha vai pūrvaṁ nārāyaṇo devaḥ ||28||

sa munīḥ ha sphuṭaṁ tāṁ gāndharvīm ha vai prasiddhau eko hi vai kila pūrvaṁ
srṣṭer ādau,

[eṣa nārāyaṇaḥ śrīmān kṣīrārṇava-niketaṇaḥ |
nāgaparyaṅkam utsṛjya hy āgato mathurāṁ purīm || ity-ādi-smṛteḥ
||](#)

nārāyaṇaḥ kṛṣṇo devaḥ | āsīd iti śeṣaḥ ||28||

**yasmin lokā otāś ca protāś ca | tasya hṛt-padmāj jāto'bja-yonis
tapitvā, tasmai hi varam dādu ||29||**

otāḥ dīrgha-tantuṣu paṭavat | protāḥ tiryak-tantuṣu paṭavat | hṛt-padmād ity uktiḥ
pūrvaṁ hṛdā saṅkalpitasya paśān nābhi-padmād āvirbhāvāpekṣayā tapayitvā
tapaḥ kārayitvā tasmai brahmaṇe varam dādu vṛṇīṣvety uvācety arthaḥ ||29||

sa kāma-praśnam eva vavre taṁ hāsmāi dādu ||30||

sa brahmā kāma-praśnaṁ kāmenecchayā praśnam eva vavre praśnaṁ
kartu-manasaṁ mām anujñāpayeti yācitavān ity arthaḥ | taṁ varam ha sphuṭam
asmai brahmaṇe nārāyaṇo dādu, pṛcchety ajñāpitavān ||30||

**sa hovācābjayoniḥ—yo'vatārāṇāṁ madhye śreṣṭho'vatāraḥ ko
bhavati, yena lokāś tuṣṭā bhavanti, yaṁ smṛtvā muktā asmāt
saṁsārād bhavanti ? kathaṁ vāsyāvatārasya brahmatā bhavati ?**

||31||

yo'vatārāṇām madhye śreṣṭho'vatāraḥ sa ko bhavati bhaviṣyatīty arthaḥ |
[vartamāna-sāmīpye vartamānavad vā](#) [pā. 3.3.131] iti sūtrāt | śreṣṭhatve hetur
yenetī | asya varṇanīyasya śreṣṭhasyāvatārasya brahmatā pūrṇa-guṇa-śaktibhir
br̥hattamatā katharṁ bhavati ? iti | avatāra-bhedās ca
śrī-puruṣottamācārya-caraṇair varṇitās tatraiva draṣṭavyāḥ² ||31||

**sa hovāca taṁ hi nārāyaṇo devaḥ—sakāmyā meroḥ śṛṅge yathā
sapta-pūryo bhavanti tathā niṣkāmyāḥ sakāmyā bhū-gola-cakre
sapta-pūryo bhavanti | tāsām madhye sākṣād brahma
gopāla-purīti ||32||**

atra [katharṁ vāsmāsu jātaḥ](#) ity-ādiṣu gāndharvy-aṣṭa-praśneṣu
prathama-tr̥tīya-pañcamānām uttaram [janma-jarābhīyām bhinnāḥ](#)
ity-ādi-pūrva-vākyenaiva siddham iti pṛthak na dātavyam
ṣaḍ-bhāva-vikāra-rahito'sau goloke bhavatībhiḥ saha nityam viharati | samprati tu
bhavatībhiḥ saha krameṇa prakāṭibhāva eva devakyām janma | bhavatībhis tu
tatra līlāveśṭayānusandhātum na śakyate ity abhiprāyāt | [aṣṭādaśārṇo mantra](#) iti
vākyenaivottaritam [sākṣāt prakṛti-paro yo'yam](#) (2.27) ity asyottaram
brahma-praśnenaiva jñeyam | lokādi toṣārtha evāvatāra ity abhiprāyāt | [katharṁ
vā jñātaḥ](#) (2.27) ity asyottaram brahma-nārāyaṇa-saṁvādān mayā jñāta iti vadan
śiṣṭeṣu sthāna-praśnasyottaram nārāyaṇa-vākyena—sakāmyeti |

sakāmyā sarva-bhoga-sahitāḥ | meroḥ śṛṅge sarvopari-sthiti-para-vaikuṇṭhe |
yathā sapta-pūryo bhavanti meru-śṛṅga-śabdasyopari-lokopalakṣaṇatvāt, na
svarṇādri-grāhyās tatra nava-pury-ukteḥ | tathā niṣkāmyā mokṣadāḥ, sakāmyā
bhogadās ca | bhū-gola-cakre—

[ayodhyā mathurā māyā kāśī kāñcī avantikā |
purī dvārāvātī caiva saptate mokṣa-dāyikā ||](#)

ity-uktāḥ sapta-pūryo bhavanti vartante | [pūryo bhagavataḥ priyāḥ | tās tathā
santi vaikuṇṭhe tat-tal-līlārtham ādṛtāḥ](#) iti skāndokteḥ | tāsām madhye hi
gopāla-purī mathurā sākṣād brahmaiva tad-ātmakatvāt prakāśakatvāc ca ||32||

gopāla-purīm viśinaṣṭi—

sakāmyā niṣkāmyā devānām sarveṣām bhūtānām bhavanti ||33||

spaṣṭārthaḥ ||33||

bhū-vikāratvarṁ vārayati—

² vedānta-ratna-mañjuṣāyām iti śeṣaḥ.

**yathā hi vai sarasi padmaṁ tiṣṭhati, tathā bhūmyāṁ tiṣṭhatīti |
cakreṇa rakṣitā hi mathurā, tasmād gopāla-purī bhavati ||34||**

spaṣṭārthaḥ ||34||

evam karṇikā-sthānīyāṁ purīm nirūpya dala-sthānīyāni dvādaśa-tad-vanāni
nirūpayati smety āha—

**br̥had br̥had-vanam, madhor madhu-vanam, tālas tāla-vanam,
kāmyaḥ kāmya-vanam, bahulo bahulā-vanam, kumudaḥ
kumuda-vanam, khadira-vanam, bhadro bhadra-vanam,
bhāṇḍīra-vanam, śrī-vanam, loha-vanam, vṛndāvanam | etair
āvṛtā purī bhavati ||35||**

br̥had vistīrṇam | śrī-kṛṣṇa-gokula-līlāyās tatra prathama-pravṛtter mahad iti vā
hetor br̥had-vanam | madhor madhu-nāmno daityasya kadācit tatra
kṛta-nivāsasya | sambandhavattvān madhu-vanam | tāla iti jātāv eka-vacanam |
evam agre'pi bodhyam | tāla-vṛkṣās tatra vartante iti tāla-vanam | kāmyaḥ
kamanīyaḥ śrī-kṛṣṇas tatra viharatīti kāmya-vanam | bahulā nāma kācid
hari-priyā tatrāstīti sa pradeśa-viśeṣo bahulaḥ sa cāsau vanam ceti
bahulā-vanam | [vana-giryoḥ samjñāyām koṭara-kimśalakādīnām](#) [pā. 6.3.117] iti
pūrva-padasya dīrghaḥ | kumudāni nitya-puṣpitāni tatra vartante iti hetoḥ
kumuda-vanam | khadirās tatra vartante iti hetoḥ khadira-vanam | bhadro
vṛkṣa-viśeṣas tatrāstīti bhadro balabhadro vā tatra viharatīti bhadra-vanam |
bhāṇḍīro vaṭas tatrastīti bhāṇḍīra-vanam | śrīyo lakṣmyā vanam śrī-vanam |
lohajaṅghasya daityasya tapaḥ-sthānatvāl loha-vanam | vṛndāvanam prasiddham
| ante'syoktiḥ sarva-śreṣṭhatva-dyotanārthaḥ ||35||

vana-sthānāṁ caritāny āha—

**tatra teṣv eva gahaneṣv evam devā manuṣyā gandharvā nāgāḥ
kinnarā gāyantīti nṛtyantīti ||36||**

tatra mathurā-maṇḍale teṣv eva dvādaśasv api gahaneṣu vaneṣu evam
pūrvokta-prakāreṣu devādyāḥ śrī-kṛṣṇam gāyanti, tad bhaktyā nṛtyanti |
iti-śabdau prasiddhārthau ||36||

**tatra dvādaśādityā, ekādaśa rudrā, aṣṭau vasavaḥ, sapta
munayo, brahmā nāradaś ca, pañca vināyakā, vīreśvaro
rudreśvaro ambikeśvaro gaṇeśvaro nīlakaṇṭheśvaro viśveśvaro
gopāleśvaro bhadreśvaraḥ ādyāni liṅgāni caturviṁśatir bhavanti
||37||**

tatra dvādaśasv api vaneṣu ādityā varuṇādayaḥ, rudrā vīrabhadrādayaḥ, vasavo

dhruvādayaḥ, munayaḥ kaśyapādayaḥ, vināyakā modādayaḥ | vīreśvara
ity-ādīnā rudrādhiṣṭhānāny aṣṭau liṅgāni gaṇayitvāha—ādyānīti | etad
aṣṭa-liṅga-prabhṛtīni caturviṃśatir liṅgāni tatra vartante ity arthaḥ ||37||

uktāni vanāni vibhajya darśayati—

**dve vane staḥ—kṛṣṇa-vanaṁ bhadra-vanam |
tayor antar dvādaśa-vanāni puṇyāni puṇyatamāni |
teṣv eva devās tiṣṭhanti siddhāḥ siddhiṁ prāptāḥ ||38||**

dve vane staḥ vartete | kṛṣṇasyaikaṁ bhadrasya balabhadrasyaikam | tayor
dvayor eva dvādaśa-vanāny antar-gatāni bhavanti |
bhadra-śrī-loha-bṛhat-samjñāni baladevasya | anyāni śrī-kṛṣṇasya | tatra kānicit
puṇyāni pāpa-harāni cārūṇi | cārūṇi puṇyaṁ vā, [puṇyaṁ tu cārv apīty](#) amaraḥ |
kānicit puṇyatamāni, teṣv eva devā ādityādyāḥ, siddhā nitya-muktāḥ, siddhiṁ
prāptāḥ sādhana-siddhāś candradhvajādayo muktāś ca tiṣṭhanti ||38||

śreṣṭhāvatāratvaṁ darśayan śrī-bhagavataś caturvyūhātmakatvam āha—

**tatra hi rāmasya rāma-mūrtiḥ pradyumnasya pradyumna-mūrtir
aniruddhasyāniruddha-mūrtiḥ kṛṣṇasya kṛṣṇa-mūrtiḥ ||39||**

tatra teṣu vaneṣu hi prasiddhau rāmasya baladevasya rāmākhyā mūrtir iti, [ko
vāsya jyāyān rāmo bhavati](#) ity asyāpy uttaram uktaṁ bhavati | evam agre'pi sthitis
tv eṣāṁ yathā sambhavaṁ bodhyā, na tu sarveṣāṁ sarvatra | mathurāyāṁ
caturṇāṁ vṛndāvanādiṣu rāma-kṛṣṇayor iti bodhyam ||39||

vaneṣv evaṁ mathurāsv evaṁ dvādaśa-mūrtayo bhavanti ||40||

evaṁ-prakāreṇa vaneṣu tathaivaṁ-prakāreṇa mathurāsu mathurā-pradeśeṣu
dvādaśa mūrtayo bhavanti, rudrādīnāṁ bhāvānusāreṇa | [mallānām aśaniḥ](#)
[bhā.pu. 10.43.17] ity-ādivat ta eva dvādaśadhā sphurantīti bhāvaḥ ||40||

tāsāṁ pratyekam upāsakān āha—

**ekāṁ hi rudrā yajanti | dvitīyāṁ hi brahmā yajati | tṛtīyāṁ
brahmajā yajanti | caturthīṁ maruto yajanti | pañcamīṁ vināyakā
yajanti | ṣaṣṭhīṁ vasavo yajanti | saptamīṁ ṛṣayo yajanti |
aṣṭamīṁ gandharvā yajanti | navamīṁ apsaraso yajanti | daśamī
vai hy antardhāne tiṣṭhati | ekādaśīti sva-padaṁ gatā | dvādaśīti
bhūmyāṁ tiṣṭhati ||41||**

ekādi-śabdāḥ saṅkhyā-pūrty-arthāḥ, na tu pūjya-pūjaka-krama-bodhārthāḥ |
uttara-paryāya-dvayena saha virodhāpatteḥ | krama-bodhas tu tṛtīya-paryāyād

bhaviṣyati | antardhāne suguptā | ekādaśīti yā prasiddhā sā sva-padaṁ
sva-dhāma prāptā | dvādaśīti yā prasiddhā govindādi-nāmnī, sā bhūmyāṁ
tiṣṭhati | [kīdṛṣṭī cāsyā pūjā](#) ity asyottaram anenoktam ||41||

tat-pūjakānāṁ phalam āha—

**tām hi ye yajanti te mṛtyuṁ taranti muktiṁ labhante |
garbha-janma-jarā-maraṇa-tāpa-trayātmakam duḥkham taranti
||42||**

tām bhūmiṣṭhāṁ mūrtiṁ ye yajanti, te mṛtyuṁ saṁsāraṁ taranti, muktiṁ
labhante saṁsṛti-hetu-bhūtā vidyāder vimuktā bhavantīty arthaḥ | tata eva
garbhādy-ātmakam adhyātmikādi-tāpa-trayottham duḥkham taranti ||42||
uktārthe mantrān āha—

tatrāpy ete ślokāḥ ||43||

tatra mathurāyāḥ kṛṣṇa-purītve brahmādi-sevitve ca | ete ślokā mantrāḥ | api
santīti śeṣaḥ ||43||

**tām mathurām purīm prāpya sadā brahmādi-sevitam |
śaṅkha-cakra-gadā-śārṅga-rakṣitām muṣalādibhiḥ ||44||**

tām mathurām purīm prāpya janāḥ kṛtārthā bhavatīti śeṣaḥ | tām prāpya
devādayaḥ sviṣṭantīti vā | śāṅkhādi-rakṣitām muṣalābhir upalakṣitām ity arthaḥ
||44||

tām kām ity āha—

**yatrāsau saṁsthitaḥ kṛṣṇas tribhiḥ śaktyā samāhitaḥ |
rāmāniruddha-pradyumnai rukmiṇyā sahito vibhuḥ ||45||**

tribhir balarāmādibhiḥ śaktyā rukmiṇyā sahitaḥ samāhitaḥ
sarva-bhakta-manoratha-pūraṇe sāvadhānaḥ kṛṣṇo yatra saṁsthitas tām
prāpyety arthaḥ | rukmiṇyety upalakṣaṇam satyabhāmādīnām | idam eva vivṛṇoti
rāmeti samāhitatve hetur vibhur iti ||45||

tad evaṁ śreṣṭho'vatāraḥ ko bhavatīti brahma-praśnasya
śrī-kṛṣṇāvatāro'vatārāṇāṁ śreṣṭha ity uttaram uktam atha katham
vāsyāvatārasya brahmatety asyottaram vaktuṁ tasya
sarva-vedātmaka-praṇava-vācyatvam āha—

catuḥ-śabdo bhaved eko hy oṁkārasyāṁśakaiḥ kṛtaḥ ||46||

catvāraḥ śabdā rāmādayo vācakā yasya saḥ—catuḥ-śabdaḥ caturvyūhaḥ | eka

eva taiḥ śabdair vācyo bhavet bhavati | atra hetuḥ—hi yataḥ omkārasyārmśakaiḥ
a-kārādibhiḥ kṛtaḥ vācyatayā rāmaḥ pradyumno'niruddhaḥ kṛṣṇa ity abhidheya
ity arthaḥ | hy omkāraḥ samudāhṛta iti pāṭhe vācyā-vācakayor abheda-vivakṣā
jñeyāḥ ||46||

athāntaryāmiṇo'haṁ-graheṇopāsanā darśayan, [yam smṛtvā muktā asmāt
saṁsārād bhavantīti](#) satyasyottaram āha—

**tasmād eva paro rajaseti so'ham ity avadhāryātmānaṁ
gopālo'ham iti bhāvayet, sa mokṣam aśnute,
sa brahmatvam adhigacchati, sa brahma-vid bhavati ||47||**

tasmād eva sarva-vedātmaka-praṇavārthatvād eva rajaseti sandhiś chāndasaḥ,
rajaso raja upalakṣitas triguṇa-prakṛteḥ paro gopālaḥ so'haṁ samam ātmāhaṁ
ca tadātmaka iti | tādātmya-sambandhenātmānam avadhārya niścitya
gopālo'haṁ gopālātmako'ham iti yo bhāvayet cintayet, sa mokṣam
avidyā-kāma-karma-vimokam aśnute prāpnoti | tataś ca brahmatvaṁ brahmaṇo
bhagavataḥ śrī-kṛṣṇasya bhāvaṁ tat-samāna-dharmatvam adhigacchati | tato
brahma-vit brahma śrī-kṛṣṇākhyam vindate labhata iti | śrī-kṛṣṇaṁ prāpnotīty
arthaḥ ||47||

gopāla-padasya vyutpatti-pūrvakaṁ tasyaiva sarvātmatvam āha—

**yo gopān jīvān ātmatvenāsrṣṭi-paryantam ālāti hy om tat sad
gopālo bhavati, yat so'ham | paraṁ brahma kṛṣṇātmako
nityānandaika-rūpaḥ so'ham | etad gopāla eva paraṁ satyam
abādhitam so'ham ity ātmānam ādāya manasaikyam kuryāt |
ātmānaṁ gopālo'ham iti bhāvayet, sa evāvyakto'nanto nityo
gopālaḥ ||48||**

yo gopyanta ātmīyatvena rakṣyanta iti gopās, tān gopa-śabda-vācyān jīvān
ātmatvena svābhedena āsrṣṭi-paryantaṁ srṣṭi-sarga-paryantaṁ pralayaṁ ca
vyāpya ālāti ādatte svīkarotīty arthaḥ | sa kṛṣṇo hi eva gopālo bhavatīti |
tad-bhāvanām āha—om tad iti praṇava-vācyam tat paraṁ brahma gopālaḥ,
so'haṁ tadātmakatvāt tad-abhinno'ham ity avadhāryātmānam ity anuvartanīyam
| tataḥ kṛṣṇātmakaḥ kṛṣṇa-svarūpaḥ, yo nityānandaika-rūpo śrī-gopālaḥ so'ham
iti bhāvayed iti śeṣaḥ |

nanu ātmānaṁ ced vijānīyād ayam asmīti pūruṣaḥ kim icchan kasya kāmāya
śarīram abhisarṁjvaret ity-ādiṣu prakṛti-viyukta-jīva-svarūpopāsanayā
mokṣopadeśāt kim gopālaikya-bhāvanayā iti cet tatrāha—om tat gopāla eva
paraṁ satyam iti jīvasya svarūpeṇa satyatve'pi
jñāna-saṅkoca-vikāśa-lakṣaṇa-pariṇāmitayā svatantra-sattvābhāvāt |
svatantra-sattāśraya-gopālātmakatayaiva jīva-svarūpopāsanasyāpi
mokṣa-hetutvaṁ nānyathā |

so'ham iti sa gopālah aham tad-ātmako'ham iti | ātmānam manasādāya jñātvā
niścīyati yāvat, tathā bhāvanāyām hetuḥ sa eveti | na kenāpi vyajyata ity
avyaktaḥ svayam-siddhaḥ | anantaḥ trividha-pariccheda-sūnyaḥ | nityaḥ
sadaika-rasaḥ | taṁ bhāvayed ity arthaḥ ||48||

ko vāsyāvatārasya vāsa ity āśaṅkāṁ manasi kṛtvā mathurāyāḥ
sva-nityādhiṣṭhānatvam āha—

**mathurāyām sthitiḥ brahman sarvadā me bhaviṣyati |
śaṅkha-cakra-gadā-padma-vana-mālāvṛtas tu vai ||49||**

brahman he caturmukha ! yo'ham śaṅkhādibhir vṛtas tu vai prasiddhaḥ, tasya me
mathurāyām alakṣatayā sarvadā sthitiḥ asti | [mathurā bhagavān yatra nityam
sannihito hariḥ](#) iti smaraṇāt | sarva-pratyakṣatayā tu dvāparāvasāne bhaviṣyati
||49||

tatra svopāsanā-phalam āha—

**viśva-rūpaṁ param jyotiḥ-svarūpaṁ rūpa-varjitam |
hṛdā mām saṁsmaran brahman mat-padaṁ yāti niścitam ||50||**

viśvāni sarvāṇi matsyādīni rūpāṇi yasmin tat | param utkrṣṭam | jyotiḥ-svarūpaṁ
sva-prakāśa-svarūpatvaṁ prakṛta-rūpa-varjitam mām hṛdā manasā saṁsmaran
mat-padaṁ mat-sthānam yāti ||50||

sva-pratimopāsanām āha—

**mathurā-maṇḍale yas tu jambūdvīpe sthito'pi vā |
yo'rcayet pratimām mām ca sa me priyataro bhuvi ||51||**

yo bhuvi jambū-dvīpa-mātre'pi sthito mām mad-ātmikām pratimām śilādi-mayīm
arcayet, sa me priyataro bhavati, kiṁ punar mathurā-maṇḍala ity arthaḥ ||51||

tasyām adhiṣṭhitaḥ kṛṣṇa-rūpī pūjyas tvayā sadā ||52||

tasyām mathurāyām pratimāyām vā adhiṣṭhitaḥ adhiṣṭhāpitaḥ, aham kṛṣṇa-rūpy
eva tvayā sadā pūjyaḥ | etena mathurāyām kṛṣṇa-pūjanam āvaśyakam itareṣām
tu tad-bhāvanayeti sūcitam ||52||

caturvyūhopāsanam upadiśati—

caturdhā cāsyādhikāra-bhedatvena yajanti mām ||53||

asyopāsanasyādhikāriṇām bhedo yatra tattvena hetunā caturdhā caturvidhā janā

mām yajanti | yad vā, pūjyatvenādhikriyate ity adhikārīṇy asya caturvyūhātmano
mama rūpāṇi, teṣām bhinnatvena mām kṛṣṇa-rūpiṇam caturdhā catuḥ-prakāreṇa
yajanti ||53||

idam eva vivṛṇoti—

yugānuvartino lokā yajantīha sumedhasaḥ | gopālaṁ sānujaṁ rāma-rukmiṇyā saha tat-param ||54||

yugānuvartinaḥ kṛtādi-yugānuṣṭheya-dhyānādi-niṣṭhāḥ sumedhasaḥ
sad-buddhimanto janā gopālaṁ mām yajanti | kīdrśam ? anu paścāj jāyeta ity
anujau pradyumnāniruddhau tābhyām sahitam | punaḥ rāma-rukmiṇyā saha
vartamānam | [sarvopad-bindovibhāṣayaikavad bhāvo bhavatīty](#) ukter
eka-vacanam | yad vā, rāmeṇa yuktyā rukmiṇyā saha vartamānam | punaḥ
kīdrśam ? tat-param rāmādiṣv anuraktam | yad vā, tat-param ekāgraṁ yathā syāt
tathā yajantīti sambandhaḥ ||54||

caturvyūhasyaikātmatvam āha—

gopālo'ham ajo nityaḥ pradyumno'ham sanātanaḥ | rāmo'ham hy aniruddho'ham ātmānam arcayed budhaḥ ||55||

gopālādayaś catvāro'py ahaṁ viṣṇur evaiko na viṣṇoḥ pṛthak | tata ātmānaṁ
viṣṇuṁ mām caturvidhaṁ budho'rcayet | yad vā, gopālādi-rūpo'ham ity eva
budhaḥ sambhāvya ātmānaṁ paramātmanam gopālādi-rūpam arcayed ity arthaḥ
||55||

mayoktena sva-dharmaṇa niṣkāmeṇa vibhāgaśaḥ | tair ahaṁ pūjanīyo vai bhadra-kṛṣṇa-nivāsibhiḥ ||56||

mayā pañcarātrādāv uktena svapnāyaka-dharmaṇa niṣkāmeṇa
tad-itara-phala-kāmanā-rahitena vibhāgaśaḥ caturātmēna sthitaḥ, taiḥ
pūrvokta-bhadra-kṛṣṇa-vana-nivāsibhir janair ahaṁ pūjanīyaḥ | tair ayam iti pāṭhe
ayam śrī-kṛṣṇaḥ | yad vā, vibhāgaśaḥ varṇāśramādi-bheda-proktena
sva-vyāpaka-dharmaṇāyam catur-mūrtiḥ śrī-kṛṣṇa ity arthaḥ ||56||

anya-tīrthebhyo mathurāyā mahā-prabhāvam āha—

tad-dharma-gati-hīnā ye tasyām mayi parāyaṇāḥ | kalinā grasitā ye vai teṣām tasyām avasthitiḥ ||57||

bhagavad-dharma-rūpayā gatyā upāyena hīnā rahitā ye, yathā ye ca tasyām
sthitā mayi parāyaṇā mad-eka-niṣṭhāḥ, ye ca kalinā grasitā grastā durātmānas
teṣām sarveṣām mayi tasyām avasthitiḥ aviśeṣaṇa-nivāsa-phalabhāktvaṁ, na tv
anya-tīrthavat puṇya-kāraṇatām eveti ||57||

tatra bhagavad-dharmavatām vaiśiṣṭyam āha—

**yathā tvaṁ saha putrais tu yathā rudro gaṇaiḥ saha |
yathā śriyābhiyukto'ham tathā bhakto mama priyaḥ ||58||**

yathā tvaṁ putraiḥ sanakādibhiḥ sahābhiyuktas te tava priyā ity arthaḥ | gaṇaiḥ
pramathaiḥ | śriyā lakṣmyā | tathā bhakto mama priyaḥ ||58||

**sa hovācābja-yoniḥ—caturbhir devaiḥ katham eko devaḥ syāt ?
ekam akṣaram yad viśrutam anekākṣaram katham bhūtam ?
||59||**

sa eva prabodhitaḥ | ha prasiddhaḥ | abja-yoniḥ caturmukha uvāca papraccha |
kiṁ caturbhir gopāla-rāmādibhir devair eko devaḥ katham syāt ? anekatve
ekatvayor ekaṭra vyāhṛtatvāt | kiṁ ca, ekākṣaratvena yat praṇavākhyam om ity
ekākṣaram ity ādu viśrutam, tad a-kārādi-varṇa-catuṣṭayatvenānekākṣaram
katham kena prakāreṇa bhūtam jātam ity arthaḥ ||59||

**sa hovāca taṁ hi vai—pūrvaṁ hy ekam evādvitīyaṁ brahmāsīt |
tasmād avyaktam | avyaktam evākṣaram | tasmād akṣarāt mahān
| mahato vai ahaṁkāraḥ | tasmād evāhaṁkārāt pañca
tan-mātrāṇi | tebhyo bhūtāni tair āvṛtam akṣaram bhavati ||60||**

sa nārāyaṇo ha sphuṭam taṁ brahmāṇam uvāca hi vai smaraṇe | ekasyāpy
acintyānanta-śaktimattayā rāmādi-bahu-rūpatvaṁ praṇavasya
cākārādi-bahu-rūpatvaṁ vaktum tasya jagaj-janmādi-kāraṇatvam āha—pūrvaṁ
hīti | pūrvaṁ sṛṣṭeḥ prak | hi prasiddhaḥ | ekam eva sūkṣma-śaktikam advitīyaṁ
samābhyadhika-sūnyaṁ brahmāsīt | tasmād brahmaṇaḥ avyaktam pradhānam
āsīt | avyaktam evety eva-kāro yoga-vyavacchedārthaḥ | yad avyaktam tad
evākṣara-śabda-vācyam | yad vā, yad avyaktam tad akṣaram, brahmaiva
śakti-śaktimator abhedāt | tasmād akṣarād brahmādhiṣṭhitād avyaktāt | trividho
mahā mahato vai trividho'haṁkāraḥ | mahato vai haṁkāra iti pāṭhe a-kāra-lopaś
chāndasaḥ | tasmāt tāmasād ahaṁkārāt pañca śabdādīni tan-mātrāṇi | tebhyaḥ
kramāt pañca bhūtāni ākāśādīni | rājasād indriyāṇi | sāttvikād devatā manaś ca |
tair mahad-ādibhiḥ śarīrendriya-bhāvena sthitair bahirmukhatā-kārair akṣaram
jīva-rūpam āvṛtam ācchannaṁ bhavati, tan-nirmita-sthūla-śarīratvān sarvān
bhogān bhuṅkta ity arthaḥ ||60||

tatra nārāyaṇaḥ svasya pūrvoktākṣara-śabda-vācyā-rūpatvenākṣaratvaṁ
vyañjayan praṇava-pratipādyatvam āha—

**akṣaro'ham omkāro'ham ajaro'maro'bhayo'mṛto brahmābhayaṁ
hi vai, sa mukto'ham asmi | akṣaro'ham asmi ||61||**

omkārasya brahma-rūpatvam āha—ajaro'maro jarā-maraṇa-śūnyaḥ |
abhayo'mṛto nirbhayaḥ ānandātmakaḥ | tathā-vidha-brahma-vācakatvāt
vācya-vācakayor abhedāt | hi yataḥ | abhayaṁ yad brahma tad eva praṇavaḥ |
svasya brahma-rūpatvam āha—mukto'ham iti | ahaṁ muktaḥ
avidyā-sparśa-rahito'smi | akṣaro'vināśī aham asmīty arthaḥ ||61||

tad evaṁ yathaikasyaivānanta-śaktimattayā jagad-ātmā bahu-rūpatvaṁ tathā
caturvyūha-rūpatvam apīty āha—

**sattā-mātraṁ viśva-rūpaṁ prakāśaṁ vyāpakaṁ tathā |
ekam evādvayaṁ brahma māyayā tu catuṣṭayam ||62||**

sattā sac-cid-ānandātmako bhāvaḥ tan-mātraṁ tat-svarūpaṁ viśva-rūpam
ananta-rūpaṁ prakāśaṁ sarva-prakāśakaṁ vyāpakaṁ sarva-vyāpakaṁ ca |
ekam evety-ādinā pūrvoktaṁ yad brahma tad eva māyayā māyate kāryam
anayeti māyā saṅkalpa-śaktis tayā māyayā kṛpayā | catuṣṭayam
rāmādi-rūpeṅākārādi-rūpeṇa ca caturdhāvīrbhavati |
etenomkārākṣara-brahmaṅor abhedoktyāyaṁ praṇavo'pi śabda-rūpo
bhagavad-avatāra eva, na nabho-guṇaḥ śabda iti mantavyam | tena tasya
śabdatvād utty-atti-pradhvaṁsa-śālitvaṁ yat kaiścid aṅgīkṛtaṁ tan nirastam ||62||

tad eva vivṛṇoti—

**rohiṇī-tanayo rāma a-kārākṣara-sambhavaḥ |
taijasātmakaḥ pradyumna u-kārākṣara-sambhavaḥ ||
prājñātmako'niruddho ma-kārākṣara-sambhavaḥ |
ardha-mātrātmakaḥ kṛṣṇo yasmin viśvaṁ pratiṣṭhitam ||63||**

a-kāreṇa praṇavādy-akṣareṇa a-kārākṣareṇa vā sambhavo vācayatayā
pratipāditaṁ yasya saḥ | jāgrad-avasthā-draṣṭṛ-viśva-samjñaka-jīvāntaryāmitvād
viśvātmako'yaṁ jñeyaḥ | tat-taj-jīvayogyā-bhogyā-viṣayān bhogāya āpayati
prāpayatīti a iti vyutpatteḥ prāpnoter antar-bhāvita ṇy-arthād ḍa-pratyayaḥ | evam
agre'pi bodhyam | jāgrad-daśā-stha-dehābhīmānaṁ tyājayitvā svapna-maṅḍale
jīvasyotkarśakatvāt u ity ucyate | suṣupti-kāle jīvaṁ minoti svātmāny antar
gamayatīti m ity ucyate | ardha-mātrā-śabdena nādo jñeyaḥ | tasyaiva
caturthatvāt tena ca sarvānusyūtenājahal-lakṣaṇayā sarvo'pi praṇava ucyate |
kevalasyānuccāryatayā sat-pratipādatvāsambhavāt | ataḥ kṛṣṇaḥ pūrṇas tad
evāha yasminn iti ||63||

atha śrī-rukmiṇy-ādīnām śrī-kṛṣṇasya nitya-patnītayā tadvat praṇava-vācayatvaṁ
sūcayitum āha—

kṛṣṇātmakā jagat-kartrī mūla-prakṛti rukmiṇī |

vraja-strī-jana-sambhūta-śrutibhyo brahma-saṅgataḥ ||64||

yā rukmiṇī nāmnī śrī-kr̥ṣṇa-patnī, sā kr̥ṣṇātmikā śaktis tadvator abhedāt
kr̥ṣṇa-svarūpā, ata eva sāpi śrī-kr̥ṣṇāntargatatayā praṇava-vācyā bhavati | ata
eva ca jagat-kartṛī mūla-bhūtā prakṛtiḥ parā śaktiḥ lakṣmītvāt |

devatve deva-deheyaṁ mānuṣatve ca mānuṣī |
viṣṇor dehānurūpāṁ vai karoty eṣātmanas tanum ||
rāghavatve bhavet sītā rukmiṇī kr̥ṣṇa-janmani |
anyeṣu cāvatāreṣu viṣṇor eṣānapāyinī || iti vaiṣṇavāt |

yad vā, prakṛteḥ triguṇātmikāyā mūlaṁ hetu-bhūtetī mūla-prakṛtiḥ |
rājadantāditvān mūlasya pūrva-nipātaḥ | prakṛter hrasvatvaṁ ca chāndasam | yā
vraja-strī-śabda-vācyā śrī-rādhā cānayo janeṣu sambhūtāḥ suprasiddhā yā
śrutayas tābhyo hetu-bhūtābhyo brahmaṇā śrī-gopālākhyena | sat-saṁmataḥ
saṅgatiḥ, nitya-sambandha ity arthaḥ | **rādhayā mādhave devo mādhave na ca
rādhikā vibhrājate** iti ṛk-pariśiṣṭa-śruteḥ |

yathā rādhā priyā viṣṇos tasyāḥ kuṇḍaṁ tathā priyam |
sarva-gopīṣu saivaikā viṣṇor atyanta-vallabhā || iti pādma-smṛteś
ca |

rukmiṇī dvāravatyām tu rādhā vṛndāvane vane || iti mātsya-smṛteś
ca |

upalakṣaṇārtho'yaṁ śrī-satyabhāmāyāḥ | **śrīś ca te lakṣmīś ca patnyāv** iti śrutau
śrī-śabdaḥ satyabhāmākhyā-bhūmi-vācakaḥ | śrīyate janair atreti śrīḥ,
sarvādhāra-bhūtā bhūmir iti vyutpatteḥ |

kṣamādayaś ca medinyām śabdādyāś ca yathā guṇāḥ |
dhruvā paṅkaja-garbhābhe tvayi snehas tathā mama ||
rucir agnau yathā divyā prabhā caiva divākare |
kāntiś ca śāśvatī candre tvayi snehas tathā mama || iti harivaṁśe
śrī-kr̥ṣṇoktiḥ |

tathā cobhaya-śrutibhyo guṇopasaṁhāra-nyāyena tisṛṇām vidhānaṁ jñeyam |
jana-sambhūtā iti pāṭhe śrutibhyaḥ pramāṇa-bhūtābhyo
rukmiṇī-vraja-strī-jana-sambhūtābhiḥ svapantībhiḥ saha brahmaṇaḥ śrī-kr̥ṣṇasya
saṅgatā nitya-sambandha iti tisṛṇām evātra mantre saṅgrahaḥ kaṇṭha-raveṇaiva
janaiḥ sambhūyate'treti vyutpatteḥ |

evaṁ ca rukmiṇī-vraja-strī-satyabhāmābhiḥ svāsādhāraṇānapāyinībhiḥ patnībhir
nitya-sambandho bhagavān śrī-mukundo vāsudevaḥ sāmpradāyibhiḥ
sadopāsaniyo dvibhujaś caturbhujo vā sva-prīty-anusāreṇa | ubhaya-vidhasya
pūrva-śrutyaiva mokṣa-hetutvena pratipāditavāt ||64||

tad evaṁ sa-vyūhasya sapatnīkasya bhagavataḥ śrī-kṛṣṇasya
sarva-vedātmaka-praṇava-vācyatvaṁ pradarśya pūrvokta-jagat-kāraṇatvaṁ
smārayann upasamharati—

**praṇavatvena prakṛtitvaṁ vadanti brahma-vādinah |
tasmād omkāra-sambhūto gopālo viśva-saṁsthitaḥ ||65||**

praṇavatvena sarva-vedātmaka-kṛtsna-praṇava-vācyatvena tasya prakṛtitvaṁ
sarva-jagad-upādānatvaṁ brahma-vādino vadanti | “prakṛtiś ca”
ity-ādi-nyāya-kalāpena, tasmāt pūrvoktād dhetoḥ sampūrṇe omkāre sambhūto
vācyatayābhivyaktaḥ | gopālo viśveṣu praṇavāvayaveṣu saṁsthitaḥ |
ardha-mātrāyāṁ tu svapannī viśiṣṭaḥ śrī-kṛṣṇo vācyatayā saṁsthita ity arthaḥ
||65||

nanu klīm-kāra eva tan-mantra-bījatatayā prasiddhas tatas tad-vācyatvam eva
vaktum ucitam iti cet, tatrāha—

klīm-omkārayor ekatvaṁ paṭhyate brahma-vādibhiḥ ||66||

ekatvam ekārthakatvaṁ tulyārtha-vācakatvam iti yāvat | yathā praṇavaḥ
sarva-vedasya bīja-bhūtaḥ sarva-vedārtha-garbhakaś ca [praṇavaḥ sarva-vedeṣu](#)
iti śrī-mukhokteḥ | tathaiva bīja-mantro’pi tathā-bhūtas .tathā-bhūtārtha-jñāpakaś
cety arthaḥ ||66||

ukta-gopāla-mantrasya mathurām jhaṭiti mokṣa-phala-pradatvam āha—

mathurāyām viśeṣeṇa mām dhyāyan mokṣam aśnute ||67||

mathurāyām mām dhyāyan viśeṣeṇa śīghraṁ mokṣam aśnute prāpnotīty arthaḥ
||67||

dhyānaṁ viśadayati—

**aṣṭa-patram vikasitaṁ hṛt-padmaṁ tatra saṁsthitam |
śaṅkha-dhvajātapatrais tu cihnitaṁ caraṇa-dvayam ||68||**

upāsakānām vikasita-hṛt-kamale saṁsthitam mām mathurāyām nityam dhyāyed
iti caturthenānvayaḥ | tatrādau śaṅkhādibhiś cihnitaṁ mama caraṇa-dvayam
dhyāyet | śaṅkhety-ādy-artha-candrādīnām upalakṣaṇam ||68||

asādhāraṇa-cihna-dvayam āha—

**śrīvatsa-lāñchanam hṛt-stham kaustubham prabhayā yutam |
catur-bhujam śaṅkha-cakra-śārṅga-padma-gadānvitam ||69||**

hṛt-sthaṁ śrīvatsa-lāñchanam kaustubham ca prabhayā yutam dhyāyet | mama
catur guṇitam bhujam śaṅkhādy-anvitam dhyāyet | caturṣu bhujesu
pañca-dhāraṇānupatteḥ śārṅga-padmaya eka-kare sthitiḥ | śārṅgam purataḥ
sthitam iti vā bodhyet ||69||

**sukeyurānvitam bāhum kaṅṭha-mālā-suśobhitam |
dyumat-kirīṭa-valayam sphuran-makara-kuṇḍalam ||70||**

bāhum ity eka-vacanam jāty-abhiprāyeṇa | bāhūmś ca gadānvitān dhyāyet | tathā
kaṅṭha-mālayā vana-mālayā suśobhitam śobhā-yuktam dhyāyet | mameti śeṣaḥ |
dyumanti dedīpyamānāni kirīṭa-valayāni mukuṭa-kaṅkaṇāni yasya tam | sphuranti
makarākāra-kuṇḍale yasya tam ||70||

**hiraṇmayam saumya-tanum sva-bhaktāyābhaya-pradam |
dhyāyen manasi mām nityam veṇu-śrṅga-dharam tu vā ||71||**

hiraṇmayam suvarṇavad atisprhaṇīyam dedīpyamānam vā saumya-tanum
manohara-mūrtim sva-bhaktāyeti jātāv eka-vacanam,
sva-bhaktebhyo'bhaya-pradam mokṣa-pradam | mām manasi nityam dhyāyet |
athavā, dvibhujam dhyāyed ity āha—veṇu-śrṅga-dharam tv iti ||71||

atha mathurā-śabdārtham āha—

**mathyate tu jagat sarvam brahma-jñānena yena vā |
tat-sāra-bhūtam yad yasyām mathurā sā nigadyate ||72||**

tu punar-arthe | vā niyoge | yena kila jñānena sarvam jagat mathyate
jagad-adhiṣṭhātur vivekena lābhāya punaḥ punar anviṣyate | tasya jñānasya
sāra-bhūtam sthīratayā pratipādyam | yad brahma tad yasyām nityam asti sā
mathurā nigadyate kathyate | manth viloḍane dhātor auṇādi-kakurac-pratyayena
matv-arthīyena ca rūpa-siddhiḥ | mathyate jagat aneneti mathuram jñānam,
tat-tat-pratipādyam yasyām asti sā mathureti vyutpatteḥ ||72||

atha sthūla-buddhīnām virāḍ-upāsanām āha—

**aṣṭa-dik-pālibhir bhūmiḥ padmam vikasitam jagat |
saṁsārārṇava-sañjātam sevitam mama mānase ||73||**

aṣṭa-dik-pālibhir dik-pālair dala-rūpaiḥ yad bhūmi-rūpam padmam vikasitam
prakāśamānam saṁsāra-rūpe samudre sañjātam utpannam, taj jagat sarvam
mama mānase saṅkalpātmake manasi sevitam saṅkalpena mayā racitam |
mad-vigrahatayā tat-prathamam upāsyam iti śeṣaḥ | dik-pālibhir ity atra bhisaropt
bhāvaḥ, etvābhāvaś ca chāndasaḥ ||73||

**candra-sūryārciṣo divyā dhvajā merur hiraṇmayah |
ātapatram brahma-lokam adhordhvaṁ caraṇam smṛtam ||74||**

supām sulug iti sūtreṇa auṅ ā | candra-sūryo mama divyā arcīṣaḥ hiraṇmayo
meru mama dhvajā | brahma-loko mamātapatram ity upāsyam | adhordhvam
adha-ūrdhva-bhāvena sthitam pātāla-saptakam mama caraṇam ity upāsyam |
adhordhvam iti sandhiś chāndasaḥ | caraṇam iti jātāv eka-vacanam ||74||

**śrīvatsam ca svarūpam ca vartate lāñchanaiḥ saha |
śrīvatsa-lāñchanam tasmāt kathyate brahma-vāḍibhiḥ ||75||**

śrīvatsam tāvan nija-vigrahe lakṣmyātmakam lāñchanaiḥ
dakṣiṇāvarta-roma-rekhādi-cihnaiḥ ca saha vartate virāḍ-vigrahe tu
vairāja-puruṣa-lakṣaṇam svarūpam eva śrīvatsa-lāñchanam brahma-vāḍibhiḥ
kathyate | lāñchanaiḥ sahitaṁ śrīvatsam śrīvatsa-lāñchanam ity āhitāgny-āditvāc
chrīvatsasya pūrva-nipātaḥ ||75||

**yena sūryāgni-vāk-candra-tejasā sva-svarūpiṇā |
vartate kaustubhākhyam hi maṇim vadantīśa-māninaḥ ||76||**

yena sva-svarūpiṇā sarveṣāṁ jīva-sva-svarūpasyāśraya-rādhāeṇa tejasā
sūryāgniś ca vāk sarasvatī ca candraś ca, teṣāṁ samāhāro vartate sphurati | sa
tejaḥ kaustubhākhyam maṇim īśa-mānino virāḍ-īśvara-dhiyo vadanti |
sūryādikam kaustubhatvenopāsyam ity arthaḥ | kaḥ sūryas tat-samatvād agniś
ca, aḥ vāk vācaḥ prathamavāt, auś candraḥ, glau padasyaika-deśena sāmīyāt
tān astu bhrāti sva-svarūpeṇa vyāpnotīti vyutpatteḥ ||76||

**sattvam rajas tama iti ahaṅkāraś catur-bhujah |
pañca-bhūtātmakam śaṅkham kare rajasi samsthitam ||77||**

guṇa-trayam ahaṅkāraś ceti catvāro bhujā yasya sa caturbhujah sattvādayas
tad-bhujatvena dhyeyā ity arthaḥ | guṇa-krameṇa sattvasyāḍau nirdiṣṭatve'py
āyudha-kramam anurudhyāha—pañceti | rajaḥ kara-viśeṣatayā pañca-bhūtāni
pañcajanyatayopāsyāni | evam uttaratrāpi ||77||

**bāla-svarūpam atyantam manaś cakram nigadyate |
ādyā māyā bhavec chārṅgam padmam viśvam kare sthitam ||78||**

atyantam yo bālas tadvad viśuddham cañcalam vā | mana eva sattvākhye kare
sthitam cakram nigadyate, cakatvena cintyate | cala-svarūpam ity api kvacit
pāṭhaḥ | ādyā vikṣepa-śakti-rūpā triguṇātmikā māyā | saiva chārṅgam |
viśvātmakam padmam ca tad ubhayaṁ tamo-guṇa-lakṣaṇe kare sthitam | tatra
tad-rūpatvena cintyam ity arthaḥ ||78||

ādyāvidyā gadā vedyā sarvadā me kare sthitā |

dharmārtha-kāma-keyūrain divyair divyaṁ mayeritaiḥ ||79||

avidyā anādi-karmātmikāvaraṇa-śakti-rūpā | kare ahaṅkārākhye dharmety-ādi
mokṣasyāpy upalakṣaṇaṁ dharmādi-rūpaiḥ keyūrain anvito virāḍ dhyeyaḥ |
kīdrśaiḥ ? divyaiḥ alaukikaiḥ | divyaṁ mayeritaiḥ pravartitaiḥ | divya-mahīlitair iti
pāṭhe tu divya-mahimabhir īlitaiḥ stutaiḥ ity artho bodhyaḥ ||79||

kaṅṭhaṁ tu nirguṇaṁ proktaṁ mālyata ādyayājayā | mālā nigadyate brahmaṁs tava putrais tu mānasaiḥ ||80||

yan nirguṇaṁ triguṇātmaka-māyā-śūnyaṁ mokṣam iti yāvat, kaṅṭhatvena
dhyeyam | tac ca yayādyayājayā māyayā mālyate āvriyate, sā mālā tava putraiḥ
sanakādibhir nigadyate mālatve nopāsituṁ vidhīyate ity arthaḥ | māyā-nivṛttau
mokṣa-prāptir iti bhāvah ||80||

kūṭasthaṁ yat svarūpaṁ ca kirīṭaṁ pravadanti mām | kṣarottamaṁ prasphurantaṁ kuṇḍalaṁ yugalaṁ smṛtam ||81||

kūṭasthaṁ nirvikāriṇaṁ sat-svarūpaṁ svatantraṁ sarvāntaryāmiṇam | mām
kirīṭaṁ pravadanti vivekina iti śeṣaḥ | virāḍ antaryāmī mukuṭatvena dhyeya ity
arthaḥ | kṣaraḥ sthira-jaṅgamāni sarva-bhūtāni | uttamaṁ jīvaś ceti dvayaṁ
kuṇḍalaṁ smṛtam | prasphurantaṁ iti liṅga-vyatyayaś chāndasaḥ | yad vā, kṣare
virāḍ-rūpe jagati uttamaṁ sāṅkhya-yogaś ceti dvayaṁ kuṇḍalaṁ smṛtam,
[bibharti sāṅkhyaṁ yogaṁ ca devo makara-kuṇḍale](#) [bhā.pu. 12.11.12] iti
smaraṇāt ||81||
evaṁ sūkṣmaṁ sthūlaṁ ca dhyāna-dvayam uktam, tatra sthūla-dhyāna-dvārā
sākṣād-rūpa-dhyānasya, [mām dhyāyen mokṣam aśnute](#) iti pūrvoktam eva
phalaṁ smārayann āha—

dhyāyen mama priyo nityaṁ sa mokṣam adhigacchati | sa mukto bhavati tasmai ātmānaṁ ca dadāmi vai ||82||

mokṣaṁ mat-prāpti-vighnādi-mokaṁ dhruvā smṛtiṁ labhata ity arthaḥ | tataḥ sa
mukto bhavati mat-svarūpa-guṇādi-sākṣātkāra-pūrvakaṁ mad-bhāvāpanno
bhavati | [bhūyaś cānte viśva-māyā-nivṛtir vimuktaś ca vimucyate](#) ity-ādi-śruteḥ |
ātmānaṁ dadāmi sadā tat-pratyakṣo bhavāmīty arthaḥ ||82||

etat sarvaṁ bhaviṣyad vai mayā proktaṁ vidhe tava | svarūpaṁ dvididhaṁ caiva saguṇaṁ nirguṇātmakam ||83||

saguṇam aṣṭa-dik-pālibhir ity-ādinoktam | virāṭ-svarūpaṁ nirguṇaṁ
caturbhujādy-ākāram aṣṭapatram ity-ādinoktam ||83||

**sa hovācābjayoniḥ—vyaktānāṁ mūrtināṁ proktānāṁ kathaṁ tv
ābharaṇāni bhavanti ? kathaṁ vā devā yajanti, rudrā yajanti,**

**brahmā yajati, brahmajā yajanti, vināyakā yajanti, dvādaśādityā
yajanti, vasavo yajanti, gandharvā yajanti,
sva-padānugāntardhāne tiṣṭhanti ? kām manuṣyā yajanti ? ||84||**

sa pūrvokta-mūrtinām ābharaṇa-yajana-vidhi-vijijñāsuraḥ abjayoniś caturmukhaḥ
ha sphuṭam uvāca papraccha | prāg-ukta-dvādaśa-mūrtiṣu vyaktānām
upāsakeṣu prakāṣānām proktānām **rāmasya rāma-mūrtiḥ** ity-ādinā kathitānām
mūrtinām kena prakāreṇ ābharaṇāni bhavanti ? katham kām devaḥ maruto
yajanti ?

sva-padānugeti | yā **ekādaśīti svapadaṁ gatā** (2.41) ity uktā, sā kā ? yā **daśamī
vai hy antardhāne tiṣṭhati** (2.41) ity uktā, sā ca kā ? iti praśnārthaḥ | kām
manuṣyā yajanti ? yā **dvādaśīti bhūmyām tiṣṭhati** (2.41) ity uktā sā ca kā ?
katham ca tāṁ yajantīty arthaḥ ||84||

**sa hovāca taṁ hi vai nārāyaṇo devaḥ—ādyā avyaktā
dvādaśa-mūrtayaḥ sarveṣu lokeṣu, sarveṣu deveṣu, sarveṣu
manuṣyeṣu tiṣṭhanti ||85||**

sa eva prṣṭo nārāyaṇo devas taṁ brahmāṇaṁ hi vai niścitam uvāca uttaraṁ
dattavān ity arthaḥ | “anavyaktānām mūrtinām katham ābharaṇāni” ity ekaḥ
praśnaḥ | “katham devā yajanti” iti dvitīyaḥ | “kām ke yajanti” iti tṛtīyaś ca vā
śabdād abhimataḥ | tatrādyasyottaram antar-bhāvayann aparyor āha—ādyā iti |
ādyā anādi-siddhāḥ, avyaktā upāsaketarāgocarā, sarveṣu lokeṣu deveṣu
manuṣyeṣu tat-tal-loka-vāsiṣu, sarvatrety arthaḥ, tiṣṭhanti upāsakeṣu
prasphurantīty arthaḥ |

nanu pūrva-vaneṣv evaṁ mathurāsv evaṁ dvādaśa-mūrtaya ity-ādinā
dvādaśa-vaneṣu mūrtinām sthitir uktā, iha punas tat-tal-lokeṣu tāsāṁ sthitir iti
katham iti ced, evaṁ tat-tal-loka-sthair api devādibhir
mathurāṅga-bhūta-tat-tad-vana-dhyānena tā upāsyanta iti gṛhāṇa ||85||

tatra “kām ke yajanti ?” iti tṛtīya-praśnottaraṁ samjñā-kīrtanenaiva
vadan—sarveṣu deveṣu tiṣṭhantīty etad vivṛṇoti—

**rudreṣu raudrī, brahmaṇy evaṁ brāhmī, deveṣu daivī, mānaveṣu
mānavī, vināyakeṣu vighna-nāśinī, ādityeṣu jyotir, gandharveṣu
gāndharvī, apsaraḥsv evaṁ gaur, vasuṣv evaṁ kāmīyā,
antardhāne prakāśinī | āvirbhāva-tirobhāvā svapade tiṣṭhati ||86||**

rudreṣu raudrī-nāmnī mūrtis tiṣṭhatīti vadatā raudrīm rudrā yajantīty uktam
bhavati | tad evaṁ ābharaṇa-praśno’py uttaritaḥ sva-svabhāvānusāreṇopāsanaṁ
ābharaṇārpaṇaṁ ca kurvantīty abhiprāyāt | brahmaṇi brahma-loke brāhmī-nāmnī
mūrtiḥ | brahmaṇyeṣu iti pāṭhe tu brahmaṇi sādhaso brahmaṇyās
tal-loka-vāsinas teṣu brāhmī tiṣṭhati | te brāhmī-nāmnīm mūrtim yajantīty arthaḥ |

evam anyatrāpi bodhyam | mānava-śabdena brahma-janakādīnām grahaṇam,
teṣām devatva-mānavatvyobhaya-dharmavattvāt | apsaraḥsv evam gaur iti
āpsarasīty arthaḥ, sā ca gīyate iti gauḥ, gāne prakāśamānā | pṛṣodarāditvāt
sādhuḥ | vasuṣu vāsavī, sā ca kāmīyā sarva-kāmadā | prakāśinī-nāmnī mūrtir
antardhāne tiṣṭhati | sā hy aprakāśinī śravaṇa-mātra-gocaravāt | “kā
sva-padānugā” ity asyottaram āha—āvirbhāvo vidyate yasyāḥ sāvīrbhāvā,
tirobhāvo vidyate yasyāḥ sā tirobhāvā, sā cāsau sā keti | sā svapade golokākhye
tiṣṭhatīyam eva raudrādy ekādaśa-mūrtīnām avatāriṇīti jñeyam ||86||

tāmasī rājasī sāttvikī mānuṣī ||87||

dvādaśī tu nṛṇām traividhyā, [mallānām aśanir](#) [bhā.pu. 10.43.17] iti nyāyena
tridhā sphuratīty āha—tāmasīti | mānuṣī manuṣya-saṁsthānā ||87||

śuddha-bhaktimatām tu sā śuddha-svarūpā sphuratīty āha—

vijñāna-ghana ānanda-ghanaḥ sac-cid-ānandaika-rase bhakti-yoge tiṣṭhati ||88||

mūrtiḥ vijñānānanda-rūpā mūrtiḥ sac-cid-ānanda evaiko raso rasanīyāsvādo
yasminn etādṛśo yo bhakti-yogas tatra tiṣṭhati sphurati ||88||

om tat prāṇātmane om tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai prāṇātmane namo namaḥ ||89||

ya omkāra-svarūpaḥ prāṇākhyā-vāyor antaryāmī tasmai vai tasmā eva namo
namaḥ | ādare vīpsā | ātmānaṁ samarpayāmīti | kīdṛśāyety apekṣāyām
āha—om tat sad iti | tribhir nāmabhir vācyāyety arthaḥ | supāṁ sulug iti sūtreṇa
caturthyā luk | bhūrādi-loka-trayasya vyāpakatayā kāraṇatayā ca tad-rūpāyety
arthaḥ | vyāpya-vyāpakayoḥ kārya-kāraṇayorś cābheda-vyapadeśārhatvāt | eva
agre’pi bodhyam ||89||

sa ka ity apekṣāyām asādhāraṇa-nāma-vācyāyāha—

om kṛṣṇāya govindāya gopī-jana-vallabhāya om tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai namo namaḥ ||90||

om apānātmane om tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai apānātmane namo namaḥ ||91||

pradyumnādi-rūpatvam āha—

om kṛṣṇāya pradyumnāyāniruddhāya om tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai namo namaḥ ||92||

**om̐ samānātmāne om̐ tat sad bhūr bhuvah̐ svas tasmai vai
samānātmāne namo namaḥ ||93||**

balabhadratvam āha—

**om̐ kṛṣṇāya rāmāya om̐ tat sad bhūr bhuvah̐ svas tasmai vai
namo namaḥ ||94||**

**om udānātmāne om̐ tat sad bhūr bhuvah̐ svas tasmai vai
udānātmāne namo namaḥ ||95||**

**om̐ kṛṣṇāya devakī-nandanāya om̐ tat sad bhūr bhuvah̐ svas
tasmai vai namo namaḥ ||96||**

devakyā nandanaḥ arbhakaḥ, tasmai | [dārako nandano'rbhakaḥ](#) iti dhanañjayāt
||96||

**om̐ vyānātmāne om̐ tat sad bhūr bhuvah̐ svas tasmai vai
vyānātmāne namo namaḥ ||97||**

**om̐ gopālāya nija-svarūpāya om̐ tat sad bhūr bhuvah̐ svas
tasmai vai namo namaḥ ||98||**

**om̐ yo'sau pradhānātmā gopāla om̐ tat sad bhūr bhuvah̐ svas
tasmai vai namo namaḥ ||99||**

pradhānātmā prakṛti-niyantā ||99||

**om̐ yo'sāv indriyātmā gopāla om̐ tat sad bhūr bhuvah̐ svas
tasmai vai namo namaḥ ||100||**

indriyātmā sarveṣāṃ indriya-pravartakaḥ ||100||

**om̐ yo'sau bhūtātmā gopāla om̐ tat sad bhūr bhuvah̐ svas tasmai
vai namo namaḥ ||101||**

bhūtātmā pañca-bhūtāntaryāmī ||101||

**om̐ yo'sāv uttama-puruṣo gopāla om̐ tat sad bhūr bhuvah̐ svas
tasmai vai namo namaḥ ||102||**

uttamaḥ sarva-jīvebhya utkr̥ṣṭatamaḥ | [uttamaḥ puruṣas tv anyah̐ prathitah̐
puruṣottamaḥ](#) iti ca śrī-mukha-vacanāt ||102||

**om̐ yo'sau param̐ brahma gopāla om̐ tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai namo namaḥ ||103||**

param̐ brahma sarva-vedānta-vedyam | brahma-śabdasya jīvādāv api vṛtaiḥ
param̐ iti ||103||

**om̐ yo'sau sarva-bhūtātmā gopāla om̐ tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai namo namaḥ ||104||**

sarva-bhūtātmā sarveṣāṃ prāṇīnām antar-niyantā ||104||

**om̐ yo'sau jāgrat-svapna-susuptim atītya turyātīto gopāla om̐ tat
sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai namo namaḥ ||105||**

yo'sau jāgrad-ādy-avasthā-trayam atītya atikramya turīyo vāsudevaś caturtho
vyūhas tam atīśayenetaḥ prāptas tad-rūpīti yāvat, gopālas tasmaity arthaḥ |

yugānuvartino lokā yajantīha sumedhasaḥ |
gopālaṃ sānujaṃ rāmaṃ rukmiṇyā saha tat-param̐ ||
gopālo'ham ajo nityaḥ pradyumno'ham sanātanaḥ |
rāmo'ham aniruddho'ham ātmānam arcayed budhaḥ || (2.54-55)

ity-ādinā pūrvaṃ vāsudevasyaiva gopālatvenokteḥ |

catur-vibhaktaḥ puruṣaḥ sa krīḍati yathecchati |
vyūhātmanam̐ caturdhā vai vāsudevādi-mūrtibhiḥ |
sṛṣṭy-ādīni karoty eṣa viśrutātmā janārdanaḥ ||

ity-ādi-vacanair bhagavataḥ puruṣottamasya śrī-vāsudevasya caturvyūhātmatvāt
||105||

nanv ekasya katham anekātmakatvam ity āśaṅkya tasyaiva tatrāntaryāmitayā
praviṣṭatvād ity āha—

**eko devaḥ sarva-bhūteṣu gūḍhaḥ
sarva-vyāpī sarva-bhūtāntarātmā |
karmādhyakṣaḥ sarva-bhūtādhivāsaḥ
sākṣī cetāḥ kevalo nirguṇaś ca ||106||**

eko mukhya eva |

eko'nyārthe pradhāne ca prathame kevale tathā |
sādhāraṇe samāne'lpe saṅkyāyāṃ ca prayujyate || ity abhidhānāt |

devo dyotamāna-svabhāvaḥ | sarva-bhūteṣu gūḍho'ntaryāmitayānupraviśya
sthitaḥ | **tat-srṣṭvā tad evānuprāviśat** iti śruteḥ | paricchinnatva-śaṅkāṁ nirākaroti
sarva-vyāpīti | sarvam antar bahiś ca vyāptuṁ śīlam asyeti sarva-vyāpī |
ākāśavat tāṣasthyaṁ vārayati—sarva-bhūtāntarātmāntaryāmī |
mīmāṁsaka-mataṁ vārayati—karmādhyakṣa iti | sarva-karma-phala-da ity
arthaḥ | **phalam ata upapatteḥ** [ve.sū. 3.2.39] iti nyāyāt | karmasu prerako vā | **sa
kārayet puṇyam athāpi pāpaṁ na tāvatā doṣavān īsitāpīti** śruteḥ |
sarvāśrayatvam āha sarva-bhūteṣu niyanṭṛtayādhiprasatīti sarva-bhūtādhipāsa iti |
yad vā, naiyāyika-mateśvara-tulyatvaṁ vārayati sarveti | sarva-bhūtānām
adhivāso'dhiṣṭhānaṁ nimittam upādānaṁ cety arthaḥ | **prakṛtiś ca
pratijñā-dṛṣṭāntānuparodhād** [ve.sū. 1.4.24] iti nyāyāt | sāksī sarvasya sāksād
draṣṭā | sārvañyam āha cetā iti | citī samjñāne | dhātor asun-krte rūpa-siddhis
tasya jñāna-svarūpatve sati jñānāśrayatvam ity arthaḥ | nirvisarga-pāṭhe cetā
nikhila-viśva-nirmātā | ciñ cayena ṭṛc | tathātve'py āpta-samasta-kāmanayā
phalecchā-pūrvaka-karṭṛtvābhāvāt | kevala udāsīnaḥ | nirguṇas ca
guṇa-trayānadhīnaḥ, heya-guṇa-rahito vety arthaḥ ||106||

atha gopālārcakānām jagad-vandyatvaṁ darśayan
tad-arcaka-tad-vibhūti-rūpa-devān namasyatvenopadiśati
rudrāyety-ādi-pañcadaśa-mantraiḥ—

**rudrāya namaḥ | ādityāya namaḥ | vināyakāya namaḥ | sūryāya
namaḥ | vidyāyai namaḥ | indrāya namaḥ | agnaye namaḥ |
yamāya namaḥ | nirṛtaye namaḥ | varuṇāya namaḥ | marute
namaḥ | kuberāya namaḥ | īśānāya namaḥ | brahmaṇe namaḥ |
sarvebhyo devebhyo namaḥ ||107||**

rudrāya ekādaśa-vyūhātmane | ādityāya dvādaśa-vyūhātmane | sūryāya vyūhine
| vidyāyai sarasvatyai | īśānāya vyūhine rudrāya | brahmaṇe caturmukhāya |
samudāyenāha sarvebhyo vasugandharvādibhya ity arthaḥ ||107||

atha munir brahma-nārāyaṇa-saṁvādam upasaṁharati—

**dattvā stutiṁ puṇyatamām
brahmaṇe sva-svarūpiṇe |
karṭṛtvaṁ sarva-bhūtānām
antardhāne babhūva saḥ ||108||**

sa nārāyaṇaḥ svasya svarūpaṁ dhyeyatayā vidyate yasya, antaryāmitayā
yasminn iti vā tasmai sva-svarūpiṇe brahmaṇe puṇyatamām uttara-tāpinī-rūpām
stutiṁ, tathā sarva-bhūtānām karṭṛtvaṁ ca dattvāntarhito'bhūd ity arthaḥ ||108||

atha muniḥ svopadiṣṭaṁ dṛḍhayan sva-sampradāyam āha—

brahmaṇo brahma-putrebhyo

**nāradāc ca yathā-śrutam |
tathā proktaṁ hi gāndharvi
gacchadhvaṁ svālayāntikam ||109||**

|| ity atharva-vedīya gopāla-tāpiny-upaniṣad samāptā ||

nāradety atra pañcamyāḥ supāṁ sulug ity anena ḍā prathamam, tathā padaṁ
yathārthe | brahmaṇaḥ sakāśāt tat-putrais tebhyo nāradena tasmāc ca mayā
yathā śrutam tathaiva yuṣmān prati proktam | he gāndharvi ! sarvā yūyam
svālayāntikam svāśramasya samīpa-deśam gacchadhvam | idānīm śrī-kṛṣṇo
vanāt tatrāgacchet taṁ mad-ukta-lakṣaṇam pratītya svālayam yātety abhiprāyaḥ
||109||

svīyājñāna-tamo-dhvaṁsī yo buddhy-ārjavam harṣadaḥ |
śrī-nimbārka-munīndro me sannidhattām sadā hṛdi ||
śrīmad-gopāla-tāpinyā vyākhyā tattva-prakāśikā |
saṁgrhītā mayā svīya-bodhāya nānya-buddhaye ||
īkṣantām svecchayā santaḥ sampradāyanuyāyinaḥ |
kṣamantām yac ca cāpalyam madīyam dīna-vatsalāḥ ||

—o)0(o—